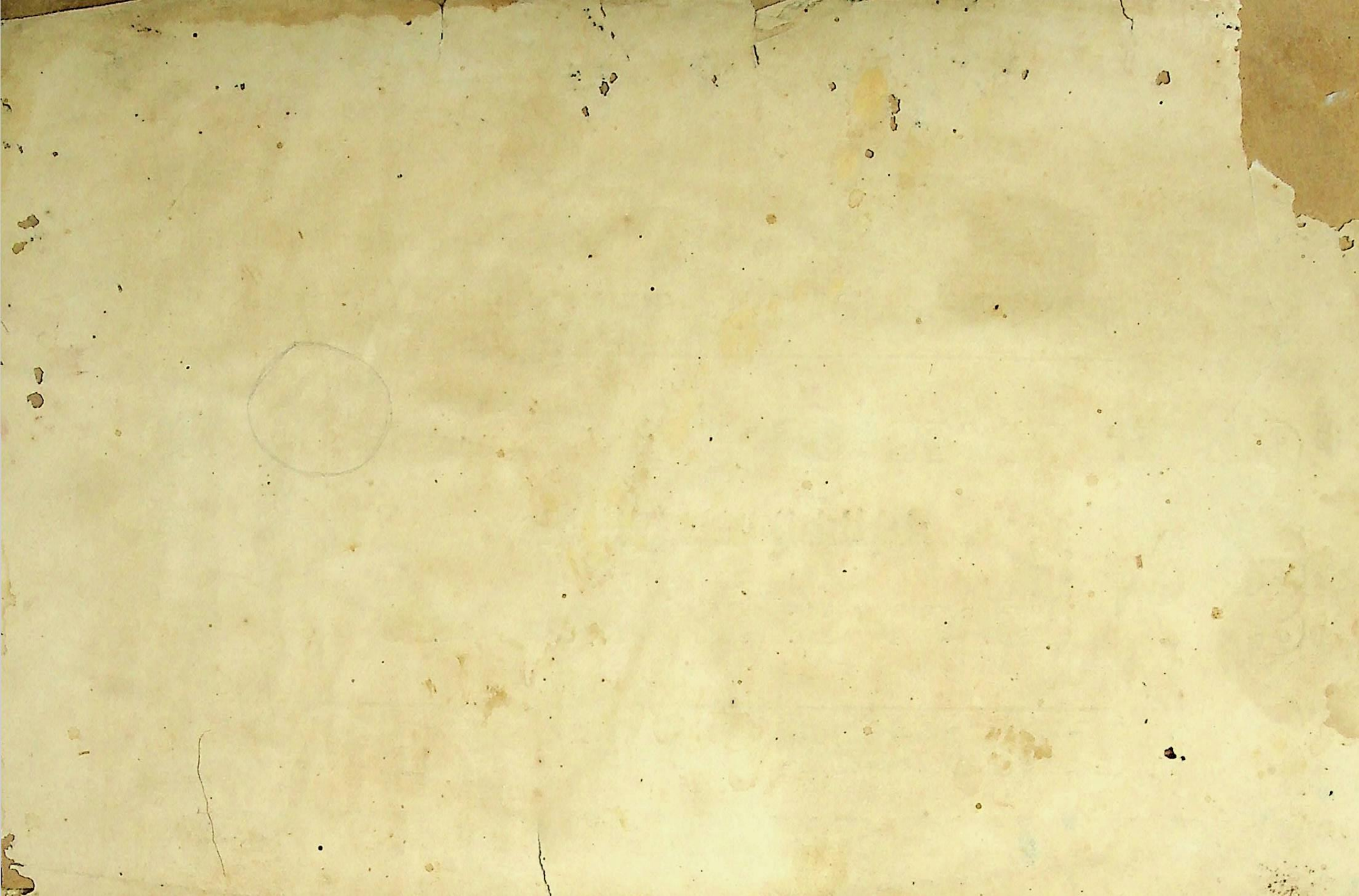

अथ सटीकात्मबोधप्रारंभः

ॐ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ सदाशुद्धोबुद्धः सकलमपिमायामयमिदं विसृज्यस्वासक्त्या प्रथय
तियएनच्चितिमयम् ॥ कथंचिज्ज्ञातश्चेद्भवतिविलयंमोहरचितं नमामस्तंनित्यंसमरसघनात्मानम
मलम् ॥ १ ॥ वैनाशिकैर्महामूढैर्लुप्तंश्रुतिशिरोगणं ॥ आविश्चकारमेविज्ञस्तंवंदेहंयतीश्वरं ॥ २ ॥
श्रीमद्गुरून्नमस्कृत्यपार्वतीशंचमाधवं ॥ ब्रह्मानंदःकरोतीमामात्मबोधस्यदीपिकां ॥ ३ ॥
इहखलुमातेवपुत्रेषुदयालुर्भगवान्शंकराचार्यःउत्तमप्रज्ञानांशास्त्रपयोनिधिमवगाह्यात्मज्ञानरत्नम
न्विष्यमाणानांकृतेशारीरकभाष्यादिप्रस्थानत्रयंनिर्मायतदवलोकनेऽसमर्थानांमंदबुद्धीनामनु

तपोभिः क्षीणपापानां शांतानांवीतरागिणाम् ॥
मुमुक्षूणामपेक्ष्योय मात्मबोधोविधीयते ॥ १ ॥

ग्रहार्थंसर्ववेदांतसारसंग्रहमात्मबोधाख्यंप्रकरणंविधित्सुः साधनचतुष्टयसंपन्नस्यैवात्राधिकारइति
सूचयन्मंगलंचसूचयन्प्रतिजानीते ॥ तपोभिरिति ॥ कृच्छ्रचांद्रायणनित्यनैमित्तिकोपासनाद्यनु
ष्ठानरूपतपस्याभिःक्षीणानिपापानिदुरितानियेषां नित्यनैमित्तिकैरेवकुर्वाणोदुरितक्षयमितिवच
नात् यद्वेंद्रियाणांनिग्रहःपरमंतपइतिवचनाच्चक्षुरादींद्रियनिग्रहरूपैस्तपोभिःक्षीणानिपापानिराग
द्वेषाद्यंतःकरणदोषलक्षणानियेषांतेतथोक्तास्तेषां अतएवशांतानामक्षुब्धाशयानां तदेताभ्यांता
वद्विशेषणाभ्यांशमादिषट्संपत्तिःसूचिता ॥ वीतरागिणांइहामुत्रार्थफलभोगालिप्सूनां मुमुक्षू
णांसंसारग्रंथिभेदनेकृताभिलाषाणां ॥ तदेताभ्यांविशेषणाभ्यांवैराग्यंमोक्षेच्छाचप्रदर्शिते ॥ नह्ये

तादृशीप्रवृत्तिर्विवेकंविनासंभवतीतिविवेकस्त्वर्थादागमिष्यतीतिसाधनचतुष्टयसंपन्नानांचतुरशी तिलक्षयोनिभ्रमणलक्षणसंसारनिवर्तकात्मज्ञानजनकत्वेनावश्यमपेक्ष्योयमात्मबोधाख्योग्रंथो विधीयते । शंकरेणभगवताऽयमेवतेषामात्मबोधमुत्पाद्यमोक्षंकरिष्यतीतिक्रियतइत्यर्थः ॥ नन्वत्राचार्येणमंगलस्याकृतत्वान्नास्तिकमतप्रवेशेनतस्यानवधेयवचनता स्यादितिचेन्न यत्रप्रपंचव्यवस्थादिकंप्रतिपिपादयिषितमस्तितत्रैवमंगलस्यापेक्षितत्वेनास्यतुमंगलरूपत्वात् ॥ यद्वा सतपोतप्यतसतपस्तप्त्वेमांल्लोकानसृजदितिश्रुत्यातपसःसर्वोत्कृष्टत्वेनादौतत्स्मरणस्यैवमंगलत्वादिति

बोधोऽन्यसाधनेभ्योहि साक्षान्मोक्षैकसाधनं ॥
पाकस्यवह्निवज्ज्ञानं विनामोक्षोनसिद्ध्यति ॥ २ ॥

ध्येयम् ॥ १ ॥ ननुतपोमंत्रकर्मयोगाद्यनेकविधसाधनेषुसत्सुमोक्षंप्रत्यात्मबोधएवकिमितिसाधनत्वेनप्रतिपाद्यतेइत्याशंक्यतस्यैवसाक्षान्मुक्तिसाधनत्वस्यश्रुतिप्रतिपाद्यत्वेनप्रमाणसिद्धत्वादितिसदृष्टांतमाह ॥ बोधइति ॥ तपोमंत्रकर्मयोगादिकानियानिसाधनानितानितुचित्तशुद्धितदैकाग्र्यादिलक्षणपरंपरयात्मज्ञानद्वारामोक्षसाधकानिभवंतिबोधस्तुतानिसाधनानिविहायसाक्षात्द्वारांतरंविनैवमोक्षस्यैकंमुख्यंसाधनं ॥ एतदेवदृष्टांतेनद्रढयति ॥ पाकस्यवह्निवदिति ॥ यथा लोकेकाष्ठजलादिषुपचनक्रियासाधनेषुसत्स्वपिवह्निंविनापाकोऽपक्वांशस्यनाशोनसंभवतितद्वत् ॥ ज्ञानादेवतुकैवल्यं ऋतेज्ञानान्नमुक्तिः ज्ञात्वादेवंसर्वपाशापहानिःयदाचर्मवदाकाशंवेष्टयि

ष्यंतिमानवास्तदादेवमविज्ञायदुःखस्यांतोभविष्यतीत्यादिश्रुत्याज्ञानंविनामोक्षोननिष्पद्यतइत्यर्थः ॥२॥ ननुकर्मणैवहिसंसिद्धिमास्थिताजनकादयइतिस्मृत्या कर्मणांविचित्रशक्तिमत्त्वेनचकस्यचित्कर्मणएवाज्ञाननाशद्वारामुक्तिजनकत्वसंभवात्कृतंज्ञानेनेत्याशंक्यसंसिद्धिशब्दस्यांतः करणशुद्धिपरत्वेनकर्मज्ञानयोर्विरोधाभावाच्चमैवमित्याह॥अविरोधितयेति॥कर्मज्ञानयोर्विरोधाभावात्कर्माविद्यांनिवर्तयितुंनोत्सहते॥तस्मान्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तरूपंब्रह्मैवाहमस्मीत्येवंरूपा विद्याब्रह्मात्मैक्यज्ञानमेवाविद्यांस्थूलोहंकाणोहंक्षुधितोहं संकल्पवानहमध्यवसायवानहं मूढोहमित्यादिरूप

अविरोधितयाकर्म नाविद्यांविनिवर्त्तयेत् ॥ विद्याऽविद्यांनिहं-
त्येव तेजस्तिमिरसंघवत् ॥ ३ ॥ परिच्छिन्नइवाज्ञानात्तन्नाशे
सति केवलः ॥ स्वयंप्रकाशतेह्यात्मा मेघापायेंऽशुमानिव ॥ ४ ॥

मज्ञानंनिःशेषंहंतिविनाशयति तस्यवस्तुविषयकत्वेनबलिष्ठत्वात् ॥ तदुक्तंभगवता ज्ञानेनतुतदज्ञानंयेषांनाशितमात्मनः॥ तेषामादित्यवज्ज्ञानंप्रकाशयतितत्परमिति॥विरोधितयाविद्यायाएवाविद्यानिवर्तकत्वमित्यत्र योग्यंदृष्टांतमाह ॥ तेजस्तिमिरसंघवदिति ॥ यथातेजःसूर्यादीनांप्रकाशोझटित्येवतिमिरस्यांधकारस्यसंघंसमूहंविनाशयतितद्वदित्यर्थः॥३॥ ननुप्रतिशरीरमात्मनःपरिच्छिन्नत्वेनोपलभ्यमानत्वात्कथंब्रह्मात्मैक्यज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिरित्याशंक्याज्ञानादेवहिपरिछिन्नइवभासतेतन्नाशेत्वपरिछिन्नएवस्वयंद्योततइत्याह॥ परिछिन्नइवेति॥ परिपूर्णाद्वितीयस्यात्मनोऽज्ञानपरिक

ल्पितदेवमनुष्याद्युच्चावचशरीराध्यासकृतमेवपरिछिन्नत्वमतस्तत्त्वमस्यादिमहावाक्यैर्ब्रह्मात्मैक्य ज्ञानेनाज्ञानतत्कृताध्यासनाशेसत्यात्माकेवलः सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यःसन्स्वयंप्रकाशतेहीतिप्रसिद्धंवेदे॥तदात्मानमेवावेदाहंब्रह्मास्मीति अत्रैवदृष्टांतमाह॥मेघापायेंऽशुमानिवेति मेघकृतावरणनाशेसतियथासूर्यःस्वयमेवप्रकाशतेतद्वदित्यर्थः ॥४॥ नन्वज्ञाननाशेआत्मनः केवलत्वंयत्प्रतिपाद्यतेतन्नसंभवत्यज्ञाननाशकवृत्तिज्ञानेनद्वैतापत्तेरितिचेत्तत्राह॥अज्ञानेति॥ज्ञानंअकर्तृभोक्तृसच्चिदानंदरूपंब्रह्माहमस्मीत्याकारकोबोधःज्ञानस्यस्वस्यैवाभ्यासात्दीर्घकालनैरंतर्यसत्का

अज्ञानकलुषंजीवं ज्ञानाभ्यासाद्विनिर्मलं ॥ कृत्वाज्ञानंस्वयं
नश्येज्जलंकतकरेणुवत् ॥ ५ ॥ संसारःस्वप्नतुल्योहि रागद्वे-
षादिसंकुलः ॥ स्वकालेसत्यवद्भाति प्रबोधेऽसत्यवद्भवेत् ॥६॥

रपूर्वकसेवनात् अज्ञानकार्यभूतेनाहमादिनाकलुषीकृतंकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानिनंजीवंविशेषेणनिर्मलंकृत्वाऔपाधिककर्तृत्वादिप्रहाणेनपूर्वसिद्धासंगाद्वितीयत्वंप्रतिपाद्यस्वयमपिनश्येदतोनानेनात्मनःकेवलत्वहानिः॥ अत्रानुकूलंदृष्टांतमप्याह॥ कतकरेणुवदिति॥ यथाकतकरजआविलंजलंनिर्मलंकृत्वास्वयमपिनश्यतितद्वदित्यर्थः ॥ ५ ॥ नन्वपरोक्षतयानुभूयमानस्यसंसारस्यसत्यत्वात्कथमात्मनः केवलत्वमित्याशंक्य । स्वप्नदृष्टांतेनास्यमिथ्यात्वंसाधयति ॥ संसारइति ॥ रागद्वेषादिभिःसंकुलोव्याप्तोऽयंसंसारःस्वप्नतुल्यः ॥ तत्तुल्यत्वमेव साधयति ॥ स्वकालइति ॥

यथास्वाप्नपदार्थोनिद्राकालेसत्यवद्भातिजाग्रतिचासत्योभवति तथाऽयंसंसारोऽप्यज्ञानकालेसत्यव द्भातिप्रबोधेतत्त्वमस्यादिमहावाक्यश्रवणादात्मज्ञानोत्पत्तावसत्यवद्भवेदतोनात्मनःकेवलत्वहानि रित्यर्थः ॥ ६ ॥ स्वाधिष्ठानभूतब्रह्मज्ञानपर्यंतमेवकल्पितस्यजगतःसत्वमितिसदृष्टांतमाह ॥ ता वदिति ॥ यावन्नीलपृष्ठत्रिकोणादिविशिष्टाशुक्तिर्नज्ञायतेतावत्तत्रकल्पितंरजतंसत्यवत्प्रतीयते ॥ तद्वत्सच्चिदानंदाद्वयंब्रह्मयावन्नज्ञायतेसाक्षान्नानुभूयते तावन्मिथ्याभूतोऽपिप्रपंचःसत्यवद्भ्रांत्यादृ श्यतइत्यर्थः ॥ ७ ॥ सर्वोऽपिप्रपंचःब्रह्मणिकल्पितइत्येतदेव दृष्टांतांतरेणद्रढयति ॥ सच्चिदिति ॥

तावत्सत्यंजगद्भाति शुक्तिकारजतंयथा ॥ यावन्नज्ञायतेब्र-
ह्मसर्वाधिष्ठानमद्वयम् ॥ ७ ॥ सच्चिदात्मन्यनुस्यूतेनित्येवि-
ष्णौ प्रकल्पिताः ॥ व्यक्तयोविविधाः सर्वा हाटकेकटकादि-
वत् ॥ ८ ॥ यथाकाशो हृषीकेशो नानोपाधिगतो विभुः ॥

अस्तिभातिप्रियरूपात्मन्यतएवनामरूपात्मकेजगत्यनुस्यूतेऽनुगतेऽनुगतत्वादेवनित्येत्रिकाला बाध्येविष्णौव्यापकेब्रह्मणिसर्वोपादानभूते सर्वाश्चतुरशीतिलक्षयोनिलक्षणाविविधाःअवयवसं ख्यानसंस्थयानानाविधाःव्यक्तयःहाटकेसुवर्णेकटककुंडलादिवत्प्रकल्पिताःमिथ्याभूताइत्यर्थः । तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइतिन्यायात् । वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमित्या दिश्रुतेश्च ॥ ८ ॥ ननुप्रपंचस्यमिथ्यात्वेपि जीवभेदस्यसत्यत्वात्कथंप्रपंचाधिष्ठानरूपस्य परमा

त्मनोऽद्वितीयत्वमित्याशंक्यौपाधिकभेदेऽपिवस्तुतोऽद्वितीयत्वमेवेतिसदृष्टांतमाह ॥ यथाकाश इति ॥ यथाविभुरप्याकाशो घटमठादिरूपनानोपाधिगतःसंस्तस्योपाधेर्भेदात् घटाकाशोमठाकाशइतिभिन्नवद्भाति तद्वद्विभुरपिहृषीकेशः सर्वेंद्रियप्रवर्तकोंऽतःकरणादिरूपोपाधिष्ववछिन्नतयाप्रतिबिंबतयावागतःप्राप्तःसंस्तस्योपाधेर्भेदाद्भिन्नवद्भाति तस्योपाधेर्नाशादेकवद्भवेत् ॥ यथा घटमठाद्युपाधीनांविनाशे एकोमहाकाशएवभवति तद्वदित्यर्थः ॥ एकोदेवः सर्वभूतेषुगूढःसर्वव्यापीसर्वभूतांतरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षीचेता केवलोनिर्गुणश्च ॥ एकःसन् बहुधा

३ ॥ तद्भेदाद्भिन्नवद्भाति तन्नाशादेकवद्भवेत् ॥ ९ ॥ नानोपाधिवशादेव जातिवर्णाश्रमादयः ॥ आत्मन्यारोपितास्तोये रसवर्णादिभेदवत् ॥ १० ॥

विचचार एकंसंतंबहुधाकल्पयंति एकधैवानुद्रष्टव्यं नेहनानास्तिकिंचन एकमेवाद्वितीयंब्रह्म ॥ एकएवहिभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः ॥ एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवत् ॥ अविभक्तंचभूतेषुविभक्तमिवचस्थितमित्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तात्पर्यतयात्मनोऽसंगाद्वितीयत्वप्रतिपादनाज्जीवभेदस्यौपाधिकत्वेनमिथ्यात्वमितिभावः ॥ ९ ॥ ननुब्राह्मणोऽहं ब्रह्मचार्यहं संन्यस्तोहमित्यादिजातिवर्णाश्रमादिभिर्धर्मैर्युक्तस्यात्मनः कथमसंगाद्वितीयत्वमित्याशंक्य तद्धर्माणामपितत्रौपाधिकत्वात् वस्तुतस्तत्त्वमित्याह ॥ नानोपाधीति ॥ पूर्वोक्तदेहाद्यनेकोपाधिकृततादात्म्याध्या

सादेव तद्धर्माजातिवर्णाश्रमादयआत्मन्यारोपिताअविद्याकल्पिताः नतु स्वतः तथात्वेसुषुप्तावप्यात्मनिभासेरन् ॥ वक्ष्यतिच देहेंद्रियगुणान्कर्माण्यमलेसच्चिदात्मनि अध्यस्यंत्यविवेकेनगगनेनीलतादिवदिति ॥ देहादीनांधर्माएवाविवेकादात्मनिभासंतइत्यत्रदृष्टांतमाह ॥ तोयेरसवर्णादिभेदवदिति ॥ यथास्वभावान्मधुरमपिजलंकटुकषायलवणाम्लरक्तपीतादिद्रव्योपेतंसत्तत्तद्रूपंभवति नतुस्वरूपेणतद्वदित्यर्थः ॥ १० ॥ अविद्यापरिकल्पितस्थूलशरीराद्युपाधित्रितयादात्मानंविविच्यान्मुमुक्षुरित्युपाधित्रयस्वरूपंदर्शयति ॥ पंचीकृतेत्यादिसार्द्धद्वाभ्यां ॥ तत्रता

पंचीकृतमहाभूतसंभवं कर्मसंचितं ॥ शरीरं सुखदुःखानां
भोगायतनमुच्यते ॥ ११ ॥ पंचप्राणमनोबुद्धिदशेंद्रियसम-
न्वितं ॥ अपंचीकृतभूतोत्थं सूक्ष्मांगं भोगसाधनम् ॥ १२ ॥

वत्स्थूलशरीरोपाधिमाह ॥ पंचीकृतेति ॥ पंचानांभूतानांप्रत्येकंद्विधाविभज्य तत्रार्द्धपंचकंप्रस्थाप्य परार्द्धपंचकेएकैकंचतुर्द्धाविभज्य तस्मिन्प्रस्थापितेऽर्द्धपंचके स्वस्वांशंपरित्यज्य तत्रैवचतुर्द्धाविभक्तानामेकैकस्ययोजनंपंचीकरणं ॥ एवमपंचपंचसंपद्यंतइतिपंचीकृतानियानिपृथिव्यादिमहाभूतानि तेभ्यउपादानकारणेभ्यः संभवउत्पत्तिर्यस्यततप्रारब्धकर्मभिःसंचितंरचितंप्रत्यगात्मनःसुखदुःखानामायतनंभोगस्थानंयत्तच्छरीरंस्थूलशरीरमित्यर्थः ॥ ११ ॥ अथसूक्ष्मशरीरोपाधिमाह ॥ पंचेति ॥ पंचप्राणाःप्राणापानव्यानोदानसमानाख्याः । मनःसंकल्पविकल्पा

त्मिकांतःकरणवृत्तिः । बुद्धिर्निश्चयात्मिकातद्वृत्तिः । दशेंद्रियाणिश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिव्हाघ्राणाख्यानिज्ञानेंद्रियाणिपंच वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानिकर्मेन्द्रियाणिपंचच ॥ तैर्मिलित्वासप्तदशभिरवयवैःसमन्वितंयुक्तंअपंचीकृतेभ्यःसूक्ष्मभूतेभ्यउपादानकारणेभ्यउत्थंजातंप्रत्यगात्मनः सुखदुःखभोगस्यसाधनंयत्तत्सूक्ष्मांगंलिंगशरीरमित्यर्थः ॥ १२ ॥ अथतृतीयंकारणशरीरोपाधिमाह ॥ अनादीत्यर्द्धेन ॥ अनिर्वाच्या तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वाज्जगत्सर्जनाच्चसदसद्भ्यांवक्तुमयोग्या याऽनाद्यविद्या सासमष्टिव्यष्टिभेदेनस्थूलसूक्ष्मप्रपंचयोर्जनकत्वात्कारणोपाधिरुच्यतइत्यर्थः ॥ उपाधि

अनाद्यविद्यानिर्वाच्या कारणोपाधिरुच्यते ॥ उपाधित्रितयादन्यमात्मानमवधारयेत् ॥ १३ ॥ पंचकोशादियोगेन तत्तन्मय इव स्थितः ॥ शुद्धात्मा नीलवस्त्रादियोगेन स्फटिको यथा १४

त्रयनिरूपणस्यप्रयोजनमाह ॥ उपाधीति ॥ उक्तस्थूलशरीराद्युपाधित्रितयादन्यंतत्साक्षिणमात्मानमवधारयेत् उपाधित्रितयविलक्षणः सच्चिदानंदरूपोऽहमस्मीतिनिश्चित्यजानीयादित्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥ ननूपाधित्रितयविलक्षणसच्चिदानंदरूपत्वमात्मनोनसंभवत्यन्नमयादिरूपतयाप्रतीतेः ॥ सवाएषपुरुषोऽन्नरसमयइत्यादिश्रुत्या तन्मयतयाप्रतिपादनाच्चेत्याशंक्यात्मन्यन्नमयादिरूपेण या प्रतीतिः सा तत्तादात्म्याध्यासादितिसदृष्टांतमाह ॥ पंचकोशेति ॥ अन्नरसेनैवभूत्वा तेनैवाभिवृद्धिंप्राप्यान्नरूपपृथिव्यांयद्विलीयतेतदन्नमयः ॥ प्राणादिपंचवायवः वागादिपंचकर्मेंद्रिया

णिच मिलित्वाप्राणमयः ॥ मनश्चक्षुरादिज्ञानेंद्रियपंचकंचमिलित्वामनोमयः ॥ बुद्धिर्ज्ञानेंद्रिय पंचकंचमिलित्वाविज्ञानमयः ॥ कारणशरीरभूताविद्यामलिनसत्वं प्रियादिवृत्तिसहितंसत्आनं दमय इत्येतेऽन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयाःपंचकोशाः शुद्धसच्चिदानंदरूपस्यात्म नआच्छादकत्वात् ॥ आदिपदेनस्थूलत्वकृशत्वक्षुधापिपासादयस्तद्धर्माःग्राह्यास्तेषांयोगेनमि थ्यातादात्म्येनवस्तुतःशुद्धोऽप्यात्मा तत्तन्मयइव मनुष्योऽहं स्थूलोऽहं क्षुधितोऽहं संदिग्धोऽहं निश्चयवानज्ञश्चास्मीति तत्तदन्नमयादिरूपतयामिथ्यैवस्थितइत्येवंप्रतीयते नतुवस्तुतस्तत्तद्रूपइ

वपुस्तुषादिभिःकोशैर्युक्तंयुक्त्यावघाततः ॥
आत्मानमांतरं शुद्धं विविच्यात्तंदुलं यथा ॥ १५ ॥

तीवशब्दार्थः ॥ सवाएषइत्यादिवेदस्त्वरुंधतीन्यायेनसूक्ष्मवस्तुप्रदर्शयन्नुपाधिस्थंपुरुषंसूचयति नत्वन्नमयपुरुषत्वेतात्पर्यवान्॥एतदेवदृष्टांतेनदृढयति॥यथास्वभावतःशुक्लएवस्फटिको नीलपीत वस्त्रादियोगेन तत्तन्मयइवाभाति नतुवस्तुतोनीलपीतादिरूपस्तद्वदित्यर्थः ॥ १४ ॥ तादात्म्या ध्यासेनान्नमयादिरूपतयास्थितस्यात्मनस्तेभ्योविवेचनंकुर्यादितिसदृष्टांतमाह ॥ वपुस्तुषादिभि रिति ॥ तंदुलस्यस्वरूपतयाप्रतीयमानतुषादिभिर्युक्तंतंदुलंयथाऽवघाततोमुसलावहननेनशुद्धं विविच्यतेपृथक्क्रियते ॥ तथा कोशैरन्नमयादिभिर्युक्तंतेषामभ्यंतरंशुद्धमात्मानंविविच्यात्तेभ्यः पृथक्कृत्यविजानीयादित्यर्थः ॥ विवेचनप्रकारस्तुअयमन्नमयो नात्मा भौतिकत्वात् घटादिवत्

अन्यथाकृतनाशाकृताभ्यागमप्रसंगात् ॥ प्राणमयोऽपि नात्मा भौतिकत्वाज्जडत्वाच्च ॥ मनोमयोऽपि नात्मा करणत्वाद्वास्यादिवत् ॥ विज्ञानमयोऽपि नात्मा परिणामित्वाद्दुग्धादिवत् ॥ आनंदमयोऽप्यनात्मा जडत्वाद्घटादिवत् ॥ कुंडलकटकादिवन्मदीयत्वेनप्रतीयमानत्वादनात्मत्वमेतेषांस्फुटमेवेति तेभ्योविलक्षणःप्रत्यगात्मा परमात्मैव सच्चिदानंदैकलक्षणलक्षितत्वादिति ॥ ॥ १५ ॥ नन्वात्मनोब्रह्मरूपत्वेन सदासर्वगतत्वात्किमितिससर्वत्रनभासतइतितत्राह ॥सदेति॥ आत्मासर्वगतोऽपिसर्वत्रव्याप्यस्थितोऽपि न सर्वत्रावभासते । अस्तिभातिप्रियरूपेणसदासर्वत्र

सदा सर्वगतोऽप्यात्मा न सर्वत्रावभासते ॥ बुद्धावेवावभासेत
स्वच्छेषु प्रतिबिंबवत् ॥ १६ ॥ देहेंद्रियमनोबुद्धिप्रकृतिभ्यो
विलक्षणं ॥ तद्वृत्तिसाक्षिणं विद्यादात्मानं राजवत्सदा ॥ १७ ॥

घटपटादिषुभासमानत्वेऽप्यनुभवितृत्वलक्षणविशेषरूपेणबुद्धावेवावभासेत तस्याःसत्वगुणकार्यत्वेनस्वच्छत्वात् ॥ एतदेवदृष्टांतेनस्पष्टयति ॥ स्वच्छेषुप्रतिबिंबवदिति ॥ यथाशरीरादिवस्तूनांछायाप्रतिभासस्यसूर्यादीनामातपस्यचसामान्यतः सर्वत्रप्रतीयमानत्वेऽपितेषांविशेषाकारप्रतिबिंबंतुजलदर्पणादिस्वच्छेष्वेवदृश्यते नत्वन्यत्र तद्वदित्यर्थः ॥ १६ ॥ अधुनादेहेंद्रियादिसंघातेवर्तमानस्याप्यात्मनस्तद्वैलक्षण्यंराजदृष्टांतेनदर्शयति ॥ देहेति ॥ देहेंद्रियादिसंघातेवर्तमानमात्मानंदेहेंद्रियमनोबुद्धिप्रकृतिभ्योजडपरिणामीदृश्येभ्योविलक्षणंचैतन्यापरिणाम्यदृश्यरूपं

तेषांदेहादीनांया वृत्तयः बाल्याद्यवस्थादेहवृत्तयः रूपरसादिविषयाकाराश्चक्षुरादींद्रियवृत्तयः संकल्पविकल्पात्मिकामनोवृत्तयः अध्यवसायलक्षणाबुद्धिवृत्तयः आकाशाद्याकारपरिणामरूपाः प्रकृतिवृत्तयस्तासांसाक्षिणंचविद्याज्जानीयात् ॥ यथाराजासदसिसभ्यान्सर्वान्साक्षितयापश्यन् तेजस्वित्वादिनाविलक्षणएवावबुध्यते तद्वदित्यर्थः ॥ १७ ॥ नन्वात्मनःसाक्षित्वेनयज्ज्ञानंतन्नोपपद्यते संघातेव्यापारवत्तयाप्रतीतेरित्याशंक्यतत्रव्यापारवत्ताप्रतीतेर्भ्रांतित्वान्नैवमितिसदृष्टांतमाह ॥ व्यापृतेष्विति ॥ चक्षुरादींद्रियेषुस्वस्वविषयेव्यापारवत्सुसत्सुअविवेकिनांगुरुशास्त्राद्युप

व्यापृतेष्विंद्रियेष्वात्मा व्यापारीवाविवेकिनां ॥ दृश्यतेऽभ्रेषु धावत्सु धावन्निव यथा शशी ॥१८॥ आत्मचैतन्यमाश्रित्य देहेंद्रियमनोधियः ॥ स्वकीयार्थेषु वर्तंते सूर्यालोकं यथा जनाः॥१९॥

देशरहितानामात्माव्यापारीवदृश्यते नतुतत्वदृशां यथाऽभ्रेषुमेघखंडेषुवायुनाधावत्सुलौकिकैः शशीधावतीवदृश्यते नतुचंद्रोवस्तुतोधावति ॥ तद्वदात्माऽपिवस्तुतो न व्यापारवानित्यर्थः ॥ ॥ १८ ॥ ननुदेहेंद्रियादीनामेवचेद्व्यापारवत्वं तद्वत्वेनतेषांतर्हिचेतनत्वादात्मत्वं स्यादित्याशंक्यात्मचैतन्येनैवतेषांव्यापारवत्वं नतुस्वतइतिसदृष्टांतमाह ॥ आत्मचैतन्यमिति ॥ आत्मनो यच्चैतन्यंस्वरूपभूतं तदाश्रित्यदेहेंद्रियादयःस्वकीयार्थेषुवर्तन्ते यथा लौकिका जनाः सूर्यस्यालोकंप्रकाशमाश्रित्यस्वस्वव्यापारेप्रवर्ततेतद्वत्तस्माद्देहेंद्रियादिषुस्वयंचेतनत्वाभावादात्मत्वंनसं

भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ नन्वात्मनएवचैतन्यरूपत्वमस्तु परंत्वहंजातोऽहं मृतोऽहं कुमारोऽहं युवा वृद्धश्च काणोऽहं बधिरोऽहं पश्यामि शृणोमि वच्मीत्याद्यनवरतमनुभूयमानत्वाज्जन्मादिमत्व मपि स्यादित्याशंक्यदेहेंद्रियादिधर्माणांतेषामविवेकेनात्मन्यारोपितत्वान्नतद्धर्मत्वमितिसदृष्टांत माह ॥ देहेंद्रियादिगुणानिति ॥ देहश्चेंद्रियाणिचतेषांगुणान्जन्मादिकाणत्वादिधर्मान् गमन वचनादिकर्माणि चामलेऽज्ञानतत्कार्यमलरहिते सच्चिदात्मनिमूढाअविवेकेनारोपयंति ॥ यथानीरूपेगगने नीलतादिनातलं चाविवेकेनाध्यस्यंतितद्वदतो वस्तुतस्तेआत्मधर्मानसंति

देहेंद्रियगुणान्कर्माण्यमलेसच्चिदात्मनि ॥ अध्यस्यंत्यविवेकेन
गगने नीलतादिवत् ॥ २० ॥ अज्ञानान्मानसोपाधिः कर्तृत्वा-
दीनि चात्मनि ॥ कल्प्यंतेऽबुगते चंद्रे चलनादि यथांऽभसः ॥ २१ ॥

किंतुदेहादीनामेवेत्यर्थः ॥ २० ॥ ननुदेहेंद्रियादीनांधर्मा जन्मादय आत्मनिमाभवंतु परं त्वहं कर्ताहं भोक्ता पुण्यवान् पापश्च सुखी दुःखीचास्मीतिसततंप्रतीतेर्वैशेषिकाभिमतः कर्तृ भोक्त्रादिरूपएवात्मा स्यादित्याशंक्य कर्तृत्वादीनामंतःकरणधर्मत्वेनतत्तादात्म्याध्यासपूर्वकएव तेषामारोपइतिसदृष्टांतमाह ॥ अज्ञानादिति ॥ मानसोपाधिस्तस्यैवकर्तृत्वादयोधर्माश्चाज्ञाना दात्मतत्वाच्छादिकाविद्यातासच्चिदानंदरूपआत्मनिकल्प्यन्ते वैशेषिकादिभिर्मिथ्यैवाध्यस्यंते ॥ यथांऽभसोजलस्य चलनादितरलत्वमलिनत्वाधोदेशस्थत्वान्यंबुगते जलप्रतिफलिते चंद्रमस्य

विवेकिनोमिथ्यैवारोपयन्ति तद्वदात्मनीत्यर्थः ॥ २१ ॥ अंतःकरणधर्माएव रागेच्छादयआत्मनिकल्पिताइत्येतदेवान्वयव्यतिरेकयुक्तिप्रदर्शनेनद्रढयति ॥ रागेच्छासुखदुःखादीति ॥ रागोविशेषाभिलाषः इच्छासामान्याभिलाषः सुखंसर्वेषामनुकूलवेदनीयश्चित्तविकारः दुःखंप्रतिकूलवेदनीयश्चित्तविकारस्तान्येतानि आदौयस्यकर्तृत्वादेस्तत्सर्वंजाग्रत्स्वप्नयोर्बुद्धौसत्यांप्रवर्तते सुषुप्तौतस्याबुद्धेर्नाशेस्वकारणज्ञानलयेतद्रागादिकंनास्ति तस्माद्बुद्धेरेवरागादिधर्मजातमस्ति न

रागेच्छासुखदुःखादि बुद्धौ सत्यां प्रवर्तते ॥ सुषुप्तौ नास्ति तन्नाशे तस्माद्बुद्धेस्तु नात्मनः ॥ २२ ॥ प्रकाशोर्कस्य तोयस्य शैत्यमग्नेर्यथोष्णता ॥ स्वभावः सच्चिदानंदनित्यनिर्मलतात्मनः ॥ २३ ॥ आत्मनःसच्चिदंशश्च बुद्धेर्वृत्तिरितिद्वयं ॥

त्वात्मनइत्यर्थः ॥ २२ ॥ ननुयद्यात्मा रागेच्छादिस्वभावो नास्ति तर्ह्यसौ कीदृक्स्वभावइतिचेत्तत्स्वभावंदृष्टांतत्रयेणदर्शयति ॥ प्रकाशइति ॥ अर्कस्यसूर्यस्यप्रकाशोयथास्वभावःस्वरूपं तोयस्यजलस्यशैत्यंशीतलतायथास्वभावः अग्नेरुष्णतायथास्वभावस्तथाऽऽत्मनःसच्चिदानंदनित्यनिर्मलतास्वभावः संश्च चिच्चानंदश्च नित्यश्च निर्मलश्च तेषांभावस्तत्ता तत्स्वरूपइत्यर्थः ॥ ॥ २३ ॥ नन्वहं जानाम्यहं सुखीति ज्ञानसुखाद्याश्रयतयाऽऽत्मनःप्रतीतेः कथंनिर्विकारसच्चि

॥ ७ ॥ दानंदरूपत्वमित्याशंक्याह ॥ आत्मनइति ॥ प्रत्यगात्मनोयःसच्चिदंशःअंशइवांशस्तत्तद्बुत्तिष्वा त्माभासः बुद्धेर्वृत्तिश्चज्ञानानंदांशावच्छेदिकेत्येतद्द्वयमविवेकेन संयोज्यासंगस्यात्मनः केनापि संबंधस्याभावात् तथाऽप्यज्ञानवशान्मिथस्तादात्म्यंप्रतिविभाव्याहं जानाम्यहं सुखीत्यादिप्रत्य यःप्रवर्ततेऽतः ज्ञानसुखाद्याकारवृत्तिरूपेण परिणता या बुद्धिस्तस्याएवतत्तदाकारज्ञानसुखाद्या श्रयत्वं नत्वात्मनस्तस्य तदाश्रयतयाभानंतु बुद्धितादात्म्यादिति वस्तुतोनिर्विकारस्तच्चिदानं

संयोज्यचाविवेकेन जानामीति प्रवर्तते ॥ २४ ॥ आत्मनो
विक्रिया नास्ति बुद्धेर्बोधो न जात्विति ॥ जीवः सर्वमलं
ज्ञात्वा कर्त्ता द्रष्टेति मुह्यति ॥ २५ ॥

दरूपएवात्मेतिभावः ॥ २४ ॥ एतदेवविशदयति ॥ आत्मनइति ॥ जातु कदाचिदप्यात्मनो विक्रियाविकारोनास्ति ॥ निर्गुणंनिष्क्रियंशांतंनिरवद्यंनिरंजनमितिश्रुतेः अव्यक्तोऽयमचिं त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते इतिस्मृतेश्च बुद्धेस्तुकदाचिद्बोधोबोधशंकैव नास्ति प्रकृतिकार्यत्वे नजडत्वात् तथाऽपिजीवोऽतःकरणावच्छिन्नचेतनःसर्वंजडचेतनात्मकमलमत्यंताभेदेनज्ञात्वा मि ॥ ७ ॥
थ्याभिमत्याहं कर्त्ताहं द्रष्टेतिमुह्यतिभ्रान्तोभवति नतुविविक्त आत्मनिस्वल्पोऽपिविकार इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अधुनाऽऽत्मन्यन्यथाज्ञानस्यफलंदर्शयंस्तत्वज्ञानस्यापिफलंदर्शयति ॥ रज्जुसर्पवदिति ॥ यथा महांधकारेविकाररहितरज्ज्वादौ सर्पाद्यारोपणंकृत्वाभयंप्राप्नोतिपुमान् एवमात्माप्यात्मानंजीवंस द्वितीयंपरिच्छिन्नंसंसारिणंज्ञात्वामिथ्यैवनिश्चित्यभयंनाना विधसांसारिकपीडानिमित्तंवहेत्प्राप्नु यात् ॥ द्वितीयाद्वैभयंभवति उदरमंतरंकुरुतेऽथतस्यभयंभवति नचेदिहावेदीन्महतीविनष्टिरित्या दिश्रुतेः॥ ईषदप्यंतरंकृत्वारौरवंनरकंव्रजेदित्यादिस्मृतेश्चचेद्यदि नाहं जीवोऽखंडाद्वितीयसच्चिदा

रज्जुसर्पवदात्मानं जीवं ज्ञात्वा भयं वहेत् ॥ नाहं जीवः परा-
त्मेति ज्ञातश्चेन्निर्भयो भवेत् ॥ २६ ॥ आत्माऽवभासयत्येको
बुद्ध्यादीनिंद्रियाणिच ॥ दीपो घटादिवत्स्वात्मा जडैस्तैर्ना-
वभास्यते ॥ २७ ॥

नंदरूपपरमात्माहमिति तत्त्वमस्यादिमहावाक्यैरात्मा ज्ञातो ज्ञानविषयोजातस्तदा निर्भयोभ वेत् ॥ ज्ञात्वादेवंसर्वपाशापहानिःक्षीणैःक्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः इहचेदवेदीदथसत्यमस्ति ब्रह्मवेद ब्रह्मैवभवतियदाचर्मवदाकाशंवेष्टयिष्यंतिमानवास्तदादेवमविज्ञायदुःखस्यांतोभविष्यतीत्यादिश्रु तेः ज्ञात्वामांशांतिमृच्छतीत्यादिस्मृतेश्च ॥ २६ ॥ अथात्मा स्वकीयप्रकाशेनबुद्ध्यादीन्प्रकाश यंस्तैर्नप्रकाश्यतइतिस्वप्रकाशाद्वितीयत्वमात्मनइतिसदृष्टांतमाह ॥ आत्मेति ॥ आत्माबुद्ध्या

दीनिबुद्धिमनश्चित्तानि चक्षुरादींद्रियाणिच भासयतिप्रकाशयति ॥ ननुप्रतिसंघातबुद्ध्यादीनांप्रतिसंघातमेकैकआत्माप्रकाशकः उत सर्वसंघातवर्तिबुद्ध्यादीनामेकएवात्माप्रकाशकःनाद्यः एकमेवाद्वितीयंब्रह्म एकएवहिभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढइत्यादिश्रुतिविरोधादद्वैतव्याघाताच्च ॥ द्वितीयेतुश्रुतिविरोधाभावेऽपिदेवदत्तसुखदुःखादीन्यज्ञदत्तोऽनुभवेत् यज्ञदत्तस्यतान्देवदत्तः ॥ उभयत्रात्मनएकत्वादित्याशंक्यात्मानंविशिनष्टि ॥ एकइति ॥ प्रतिसंघातमेकोऽद्वितीयएवात्मासर्वसंघातवर्तिबुद्ध्यादीन्प्रकाशयति यथाएकएवदीपोघटादिवस्तुजातं ॥ अयंभावः यथायद्यपिएकएवदीपस्यसूर्यस्यवाप्रकाशस्तथाऽपियोघटाकारतयाघटंव्याप्यस्थितःसघटमेवप्रकाशयति नतुपटं यश्चपटाकारतयापटावच्छिन्नःसपटमेव नघटमपि ॥ यथावासर्वावकाशप्रदएकएवमहाकाशः परंतुसएवघटावच्छिन्नोयद्वस्तुधारयति तत्कुशूलावच्छिन्नेनगगनेन नध्रियते यत्कुशूलावच्छिन्नोधारयति तद्घटावच्छिन्नेननध्रियते ॥ तथासर्वसंघातेष्वेकएवात्मासर्वसंघातवर्तिबुद्ध्यादीन्प्रकाशयंस्तत्तदवच्छिन्नएवतान्प्रकाशयति ॥ अतोनदेवदत्तयज्ञदत्तयोःपरस्परंसुखदुःखाद्यनुभवः ॥ उपाध्यविवक्षायांतुसूर्यादिवत्सर्वान्सपरमात्मैवप्रकाशयतीति ॥ यथाचदीपस्तैर्घटादिभिर्नावभास्यतेप्रकाश्यते तद्वत्स्वात्मात्वेषांबुद्ध्यादीनामधिष्ठानभूतआत्माऽपिजडैस्तैर्बुद्धींद्रियादिभिर्नप्रकाश्यतेभास्यैर्भासकभासनायोगादित्यर्थः ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नन्वात्मा बुद्ध्यादिभिर्यदि नावभास्यतेतर्हि तस्यभानं केन स्वेनैवचेत्तदाऽऽत्माश्रयः ज्ञानांतरणचेत्तदा ज्ञानानवस्थेत्याशंक्य स्वप्रकाशत्वात्स्वेनैव स्वस्यस्फुरणमितिसदृष्टांतमाह ॥ स्वबोध इति ॥ स्वस्यात्मनोबोधेस्फुरणेऽन्यज्ञानाकांक्षानास्ति आत्मनोबोधरूपतया ज्ञानरूपत्वात् ॥ यथादीपस्यस्वप्रकाशनेदीपांतरापेक्षानास्ति तद्वत्स्वात्मा स्वयमेवप्रकाशते ॥ नहिलोकेदीपस्यस्वप्रकाशनेआत्माश्रयइतिभावः ॥ २८ ॥ ननु यद्यात्मनःस्वतएवस्फुरणंतर्ह्ययत्नतएवसर्वेमुक्ताःस्युरात्मज्ञानस्यसदाविद्यमानत्वादित्याशंक्यात्मचैतन्यरूपं सामान्यज्ञानं नमुक्तिसाधनमपितु महावाक्यजन्यं यद्ब्रह्मात्मैक्यज्ञानं तदेवमुक्तिसाधनमिति तदेवसंपादयेदित्याह ॥

स्वबोधे नामबोधेच्छा बोधरूपतयात्मनः ॥ न दीपस्यान्यदीपेच्छा
यथा स्वात्मा प्रकाशते ॥ २८ ॥ निषिध्य निखिलोपाधीन्नेतिनेती-
तिवाक्यतः ॥ विद्यादैक्यं महावाक्यैर्जीवात्मपरमात्मनोः ॥ २९ ॥

निषिध्येति ॥ अथातआदेशोनेतिनेतीत्यतन्निरसनवेदवाक्यैर्निखिलोपाधीन्समष्टिव्यष्टिस्थूलसूक्ष्मरूपान्निषिध्यानात्मत्वेनपरित्यज्य संबंधत्रयसहितैस्तत्त्वमसि अयमात्माब्रह्म प्रज्ञानंब्रह्म अहंब्रह्मास्मीतिमहावाक्यैर्जीवात्मपरमात्मनो रैक्यंविद्यात्जानीयात् ॥ इदमेवमुक्तिसाधनंतत्त्वज्ञानमित्यर्थः ॥ संबंधत्रयंतु ॥ सामानाधिकरण्यंच विशेषणविशेष्यता लक्ष्यलक्षणभावश्चेति ॥ तत्रभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानांपदानामेकस्मिन्नर्थेप्रवृत्तिःसामानाधिकरण्यम् यथा सोयंदेवदत्तइत्यत्र

सइत्यस्य तद्देशकालवैशिष्ट्यप्रवृत्तिनिमित्तस्यायमित्यस्यैतद्देशकालवैशिष्ट्यप्रवृत्तिनिमित्तस्यचैकस्मिन्देवदत्तव्यक्तिमात्रेप्रवृत्तिःसामानाधिकरण्यं ॥ एवंतत्त्वमसीतिवाक्येऽपि परोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यवाचकतत्पदस्यापरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यवाचकत्वंपदस्य चैकस्मिंश्चैतन्ये तात्पर्यसंबंधः ॥ विशेषणविशेष्यताच यथासोयंदेवदत्तइत्यत्रैवसःकः अयं अयंकः सइतिपरस्परंभेदव्यावर्तकतयाविशेषणविशेष्यभावः ॥ एवं तत्त्वमसीत्यत्रापि तत्पदार्थपरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यस्य त्वंपदार्थापरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यस्य चान्योन्यभेदव्यावर्तकतयाविशेषणविशेष्यभावः ॥ लक्ष्यलक्षणभावश्च यथातत्रैवसोयंशब्दयोर्विशिष्टयोः सोयंशब्दार्थयोर्वालक्षणत्वंव्यक्तिमात्रस्यचलक्ष्यत्वं ॥ एवंतत्त्वमसीतिवाक्येऽपि तत्त्वंपदयोस्तदर्थयोर्वाविरुद्धपरोक्षत्वादिधर्मपरित्यागेनाविरुद्धाखंडचैतन्येनसहलक्ष्यलक्षणभावः संबंधइति॥नन्वेवमपिलक्षणांविनामहावाक्यैः सविशेषणयोर्जीवात्मपरमात्मनो रैक्यज्ञानंनसंभवति। ततकथमुच्यते। तैस्तयोरैक्यंविद्यादितिचेत्तर्ह्यत्रका लक्षणा जहल्लक्षणावाऽजहल्लक्षणा वा जहदजहल्लक्षणा वा ॥ नाद्या यथागंगायांघोषइत्यत्र वाच्यार्थप्रवाहमशेषतःपरित्यज्य तत्संबंधिन्यर्थांतरतीरेवृत्तिस्संभवति । तद्वदिहजडाजडासंभेदात्मकस्याशेषवाच्यार्थस्यपरित्यागे तत्संबंधिनःपदार्थांतरस्यान्यस्यलक्षणीयस्याभावेन जहल्लक्षणायास्तस्याअसंसरणात ॥ नापिद्वितीया यथाश्वेतोधावतीत्यत्रगुणवाचिनाश्वेतशब्देनतदाश्रयद्रव्यंस्ववाच्यार्थगुणापरित्यागेनलक्ष्यते तथैवेहस्ववाच्यार्थापरित्यागेन तत्संबंधिनिवृत्तिरित्येवंलक्षणायास्तस्याअजहत्स्वार्थायाअपिविरोधस्यतादवस्थ्येनासंभवात ॥ तृतीया जहदजहल्लक्षणातु य

द्यपि सोयंदेवदत्तइत्यत्र यथातदेतद्देशकालवैशिष्ट्यांशपरित्यागेनोभयावस्थानुगतमखंडंदेवदत्त स्यपिंडमात्रंलक्ष्यते तद्वदत्राप्युभयोःपदार्थयोः समष्टिव्यष्टिसूक्ष्मस्थूलरूपवाक्यार्थविरोध्यंशपरि त्यागेनसर्वानुगतंचिन्मात्रंलक्षणयासमादायाखंडवाक्यार्थोबोध्यतेइतिसंभवति ॥ तथाऽप्यत्र तु साऽप्याचार्येण नाद्रियते । वाक्यार्थविरोधिनिखिलोपाधीनांनेतिनेतीतिवेदवाक्यैरेवनिषेधंवि धाय तदनुविविक्तयोरेवतत्त्वंपदार्थयोस्तत्त्वमस्यादिमहावाक्यैरभेदस्योपदेशात् ॥ यत्त्वत्रटीका कारेणलक्षणयामहावाक्यैरैक्यंविद्यादित्युक्तं तत्त्वापाततइतिध्येयम् ॥ २९ ॥ नन्वतन्निरसनाभा वे काक्षतिरित्याशंक्यातन्निरसनाभावेऽखंडात्मा ज्ञातुमशक्यः । यथानायंसर्पइत्यारोपितस्यसर्प

आविद्यकं शरीरादि दृश्यं बुद्बुदवत्क्षरं ॥ एतद्विलक्षणं विद्या-
दहं ब्रम्हेति निर्मलम् ॥ ३० ॥ देहान्यत्वान्न मे जन्म जराका-
र्श्यलयादयः ॥ शब्दादिविषयैः संगो निरिंद्रियतया न च ॥ ३१ ॥

स्यापाकरणाभावे तदधिष्ठानरूपरज्जुज्ञानंनोत्पद्यते तद्वच्छरीराद्यनात्मनिरसनाभावेसच्चिदानं दरूपात्मा ज्ञातुंनशक्यते इत्याशयेनाह ॥ आविद्यकमिति ॥ देहेंद्रियादिसर्वंदृश्यंयतोऽविद्या कल्पितमतोबुद्बुदवत्क्षरंविनाशि तस्मादेतत्सर्वंनिरस्येतिशेषः । एतस्माद्विलक्षणंसच्चिदानंदरूपं निर्मलमविद्यातत्कार्यरहितंब्रह्माहमस्मीतिविद्यात्येनकृतकृत्योभवेदित्यर्थः ॥ तथाचोक्तंभगव ता यज्ज्ञात्वानपुनर्मोहमेवंयास्यसिपांडवेति ॥ ३० ॥ इदानींमहावाक्यजन्यस्यपूर्वोक्तब्रह्मात्मै

क्यज्ञानस्यदृढीकर्तुंस्वस्मिन्नेवतत्त्वज्ञानमननप्रकारमाह ॥ देहान्यत्वादितिषड्भिः ॥ स्थूलशरीर धर्मा जन्मजराकार्श्यलयादयः मेमम नसंति नित्याजरामरापरिणामित्वेनदेहभिन्नत्वात् ॥ मम शब्दादिविषयैः सहसंगोनच निरिंद्रियतयाइंद्रियेभ्योनिर्गतत्वाद्भिन्नत्वादित्यर्थः ॥ भौतिकाना मिंद्रियाणांभौतिकैर्विषयैःसहसंबंधोऽस्तु ममतुनित्यत्वेनासंगत्वेनचकेनापिवास्तवसंबंधोनास्ति असंगोह्ययंपुरुषइतिश्रुतेरितिभावः ॥ ३१ ॥ मनोधर्मानप्यात्मनिनिषेधति ॥ अमनस्त्वादि ति ॥ दुःखंच रागश्च द्वेषश्च भयंच तान्यादौयेषांकामसंकल्पविचिकित्साश्रद्धादीनांतेमनोध र्मामेमम नसंति अमनस्त्वान्मनोभिन्नत्वात् ॥ तथाचश्रुतिः ॥ कामःसंकल्पोविचिकित्साश्रद्धा

अमनस्त्वान्न मे दुःखरागद्वेषभयादयः ॥ अप्राणो ह्यमनाः
शुभ्रो ह्यक्षरात्परतःपरः ॥ ३२ ॥

ऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएवेति ॥ देहान्यत्वादित्यादिसार्द्धश्लोकोक्तदेहादीनां जन्मादिधर्मनिषेधस्योपलक्षणत्वात् क्षुत्पिपासादयःप्राणधर्माअपिमयिनसंतीतिबोध्यम् । आ त्मनोदेहेंद्रियादिभिन्नत्वेश्रुतिमपिप्रमाणयति ॥ अप्रमाणइत्यादिसार्द्धेन ॥ हियस्मान्मुख्यामु ख्यप्राणभिन्नोऽहं तस्मात्क्षुत्पिपासाकाणत्वबधिरत्वादयस्तद्धर्मामयिनसंति ॥ यस्मान्मनोभि न्नोऽहं तस्माद्रागद्वेषादयस्तद्धर्मामयिनसंति ॥ शुभ्रइतिमलिनरूपस्थूलदेहभिन्नत्वेन जन्ममर णादीनामात्मनिनिषेधः ॥ स्वकार्यवर्गात्परतोऽक्षरादव्यक्तात्परइत्यनेनमूढत्वादयोऽज्ञानधर्मामयिनसंतीत्युक्तमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

जन्यत्वेनानित्यत्वादनात्मत्वंप्राणादीनांसाधयति ॥ एतस्मादिति ॥ प्रत्यगभिन्नब्रह्मणःसकाशात् प्राणःक्रियाशक्तिः मनोऽतःकरणंज्ञानशक्तिः सर्वेन्द्रियाणिचज्ञानकर्मेन्द्रियाणि ॥ चशब्दाद्देहादिकमपि खंनभः वायुर्नभस्वान् ज्योतिरग्निः आपोजलानि पृथ्वीभूमिः विश्वस्यसर्वस्यस्थावरजंगमात्मकस्यप्राणिजातस्यधारिणीत्येतत्सर्वमनाद्यविद्यया जायतइत्यर्थः ॥ ३३ ॥ निर्गुणइति ॥ प्रकृतितद्विकारबुद्धिभिन्नत्वात्सत्वादिगुणैरागेच्छादिगुणैश्चशून्योऽहमस्मीतिसंबंधस्तदुक्तमत्रैव ॥ रागेच्छासुखदुःखादिबुद्धौसत्यांप्रवर्तते सुषुप्तौनास्तितन्नाशेतस्माद्बुद्धेस्तुनात्मन

एतस्माज्जायते प्राणो मनःसर्वेंद्रियाणि च ॥ खं वायुर्ज्योतिरापश्च
पृथ्वी विश्वस्यधारणी ॥३३॥ निर्गुणो निष्क्रियो नित्यो निर्विकल्पो
निरंजनः ॥ निर्विकारो निराकारो नित्यमुक्तोऽस्मि निर्मलः ॥ ३४ ॥

इति ॥ निष्क्रियः देहेंद्रियादिक्रियारहितोऽहं देहेंद्रियादिभिन्नत्वात् ॥ अहंकरोमीत्यादिप्रतीतिस्तुदेहेंद्रियादिष्वात्मनस्तादात्म्याध्यासात् ॥ नित्योऽहंसर्वदैवचैतन्यैकरूपतयाप्रतीयमानत्वात् निर्विकल्पःसंकल्पविकल्पात्मकमनोभिन्नत्वात् ॥ निरंजनःमायातत्कार्यमलशून्यत्वात् ॥ अत एवनिर्विकारःविकृतानांमायातत्कार्याणांकल्पितत्वेनतेषामधिष्ठानत्वाच्च ॥ निराकारःआकाशवत्स्वतंत्रत्वेसतिनिरवयवत्वात् ॥ नित्यमुक्तःमोहादिबंधानांमयिकल्पितत्वेनवस्तुतोऽसंगत्वात् ॥ निर्मलःतमस्तत्कार्यमलरहितत्वात् ॥ ३४ ॥

नन्वेवंभूतेऽपित्वयिपरिच्छिन्नत्वंस्यादितिचेन्नेत्याह ॥ अहमिति ॥ सर्वंदृश्यजातंबहिरंतर्व्याप्य यथाकाशःस्थितस्तथाऽहमपिप्रत्यक्चैतन्यरूपेणास्तिभातिप्रियरूपेणच सर्वंबहिरंतर्गतोऽस्मि ॥ तर्हिसर्वस्यविनाशेतवापिविनाशोभवेदिति तत्राह ॥ अच्युतइति ॥ सर्वस्यकल्पितत्वेनविनाशेऽपिममविनाशोनास्तिअधिष्ठानरूपत्वात् ॥ ननुतवाधिष्ठानरूपत्वेनविनाशाभावेऽप्यंतःकरणादेःसत्ताचैतन्योभयप्रदत्वेनघटादेश्चसत्तामात्रप्रदत्वेनवैषम्यंस्यादितिचेत्तत्राह ॥ सदासर्वसम इति ॥ अंतःकरणादीनांघटादेश्चसत्वतमः कार्यत्वेनवैषम्यतया वैषम्यप्रतीतिरस्तु नत्वात्मनिवै

अहमाकाशवत्सर्वं बहिरंतर्गतोऽच्युतः ॥ सदा सर्वसमः शुद्धो निःसंगो निर्मलोऽचलः ॥ ३५ ॥ नित्यशुद्धविमुक्तैकमखंडानंद-मद्वयं ॥ सत्यं ज्ञानमनंतं यत्परं ब्रम्हाहमेव तत् ॥ ३६ ॥

षम्यमित्यर्थः ॥ अतएवशुद्धःपुण्यापुण्यसंबंधरहितः ॥ निःसंगःकेनापिवास्तवसंबंधशून्यः ॥ अतएवनिर्मलःसंशयादिमलरहितः ॥ अतएवाचलःपरिपूर्णसच्चिदानंदस्वस्वरूपाच्चलितुमयोग्य इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तदेवं प्रत्यगात्मनस्त्वंपदार्थस्य यादृशंलक्ष्यस्वरूपंवर्णितं तादृशमेवतत्पदार्थस्यब्रह्मणोलक्ष्यस्वरूपंवर्णयंस्तस्यस्वस्मिन्नभेदमप्यनुसंदधाति ॥ नित्येति ॥ नित्यंत्रिकालाबाध्यं शुद्धंअविद्यादिमलरहितं विमुक्तंसंसारवर्जितं एकंसजातीयभेदशून्यं अखंडंदेशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं आनंदंसुखरूपं अद्वयंविजातीयस्वगतभेदशून्यं एवंविधंयत्परंब्रह्म ॥ सत्यंज्ञानमन

न्तम्ब्रह्मेतिश्रुत्याप्रतिपादितं तदेवाहमस्मीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ एवंचिरकालाभ्यस्तमननेनदृढीभूतं ब्रह्मात्मैक्यज्ञानमविद्यातत्कार्यंसर्वंनिहंतीत्याह ॥ एवमिति ॥ एवंपूर्वोक्तेनप्रकारेण निरंतरंदीर्घं कालसत्कारपूर्वकंमननंकृत्वा जातायाब्रह्मैवाहमस्मीतिवासना देहात्मज्ञानवद्ब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य दृढता साऽविद्यांतत्कृतचित्तविक्षेपांश्चहरतिनिःशेषेणनाशयति ॥ अत्रदृष्टांतो यथारसायनमौषधंसम्यक्सेवितंसत् रोगान्निःशेषेणनाशयति तद्वदिति ॥ ३७ ॥ अधुना ब्रह्मात्मैक्यभावनायां सा

एवं निरंतरं कृत्वा ब्रम्हैवास्मीति वासना ॥ हरत्यविद्यावि-
क्षेपान् रोगानिव रसायनम् ॥ ३७ ॥ विविक्तदेश आसीनो
विरागो विजितेंद्रियः ॥ भावयेदेकमात्मानं तमनंतमनन्य-
धीः ॥ ३८ ॥

धनान्याह ॥ विविक्तदेशइति ॥ जनसंबंधवर्जितदेशेआसीनःसुखमुपविष्टः विरागःशब्दादिविषयेविगताइच्छायस्यातएवविशेषेणजितानींद्रियाणियेनसोऽनन्यधीः ब्रह्मात्मन्येवतत्पराधीर्यस्यतथाभूतःसन्ननंतंदेशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यंतंवेदशास्त्रप्रसिद्धमात्मानं यच्चाप्नोतियदादत्तेयच्चात्तिविषयानिह॥यच्चास्यसंततोभावस्तस्मादात्मेतिगीयतइतिनिरुक्तं ॥ एकंसर्वंवासुदेवोऽहंचेतिभावयेत्चिंतयेत् ॥ येनब्रह्मात्मैक्यनिश्चयःस्यादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

ननु दृश्यप्रपंचेजाग्रति कथमेकत्वभावनासंभवेदिति तत्राह ॥ आत्मनीति ॥ सुधीःशुद्धांतःकरणोऽधिकारी धियाविवेकवत्याबुद्ध्यासर्वंदृश्यंप्रविलाप्य ॥ तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यं पृथिव्यप्सुपयोवह्नौवह्निर्वायौनभस्यसो ॥ नभश्चाव्याकृतेतच्चशुद्धेशुद्धोऽस्म्यहंहरिरिति ॥ न्यायघटितश्रुतिस्मृतिप्रतिपत्तिपूर्वकंप्रकर्षेणात्यंताभावंकृत्वासदाएकमखंडैकरसमात्मानंभावयेत् ॥ अत्रदृष्टांतः ॥ निर्मलाकाशवदिति ॥ यथाशरत्कालेधूलिमेघाद्युपाध्यभावेस्वच्छएवाकाशोभवति तद्वदात्मानंस्वच्छैकरसंभावयेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

आत्मन्येवाखिलं दृश्यं प्रविलाप्य धिया सुधीः ॥ भावयेदेकमात्मानं निर्मलाकाशवत्सदा ॥ ३९ ॥ नामरूपादिकं सर्वं विहाय परमार्थवित् ॥ परिपूर्णचिदानंदस्वरूपेणावतिष्ठते ॥ ४० ॥ ज्ञातृज्ञानज्ञेयभेदः परात्मनि न विद्यते ॥

नन्वखिलंदृश्यंविहायविद्वान्समाधौकेनरूपेणावतिष्ठतइतिचेत्तत्राह ॥ नामेति ॥ परमार्थतत्त्वमात्मानंविद्वान् नामरूपेआदीयस्यजातिव्यक्त्यादेस्तत्सर्वंविहायपरमार्थभूताधिष्ठानज्ञानेनबाधित्वा परिपूर्णचिदानंदस्वरूपंयदात्मतत्त्वं तेनस्वकीयपरमार्थरूपेणावतिष्ठतेनिवातदीपवन्नेंगते ॥ तदुक्तंभगवता ॥ यथादीपोनिवातस्थोनेंगतेसोपमास्मृता ॥ योगिनोयतचित्तस्ययुंजतोयोगमात्मनइति ॥ ४० ॥ ननु पृथिव्यादिदृश्यस्यलयेऽपिसमाधौज्ञातृज्ञानज्ञेयभेदरूपत्रिपुटीप्रपंचरूक्ष

णपवनस्यविद्यमानत्वात्कथंनिवातदीपवत्स्वयमेवावतिष्ठतेइतिचेत्तत्राह ॥ ज्ञातृज्ञानेति ॥ सवि
कल्पसमाधिसमयेज्ञात्रादित्रिपुटीभेदः प्रतीयमानोऽपि निर्विकल्पसमाधिसमयेपरमात्मनिनविद्य
ते तस्यतदापरानंदैकरूपत्वात् ॥ तत्तस्मात्स्वयमेवदीप्यतेप्रकाशतइत्यर्थः ॥ ४१ ॥ एवं ब्रह्मा
त्मैक्यज्ञानायात्मध्यानादिप्रयत्नंकुर्वतः प्रत्यक्षफलमाह ॥ एवमिति ॥ पूर्वोक्तप्रकारेणआत्मांतः
करणमेवारणिरधःकाष्ठं प्रणवमेवोत्तरारणिस्तयोःप्रत्ययैकतानताध्यानमितिपतंजलिनोक्तध्यान

परानंदैकरूपत्वात् दीप्यते स्वयमेव तत् ॥४१॥ एवमात्मार-
णौ ध्यानमथने सर्वदाकृते ॥ उदितावगतिर्ज्वाला सर्वाज्ञा-
नेंधनं दहेत् ॥ ४२ ॥ अरुणेनेव बोधेन पूर्वं संतमसी हृते ॥
तत आविर्भवेदात्मा स्वयमेवांशुमानिव ॥ ४३ ॥

मेवमथनं तस्मिन्सर्वदादीर्घकालनिरंतरसत्कारपूर्वकंकृतेसति तत्रोदितायाऽवगतिरहंब्रह्मास्मीति
ज्ञानलक्षणाज्वाला सासर्वंयदज्ञानतत्कार्यलक्षणमिंधनंतद्दहेत्भस्मसात्करोतीत्यर्थः ॥ तथाचश्रु
तिः ॥ आत्मानमरणिंकृत्वाप्रणवंचोत्तरारणिं ॥ ज्ञाननिर्मथनाभ्यासात्पाशंदहतिपंडितइति ॥
॥ ४२ ॥ अवगतिर्ज्वालासर्वाज्ञानेंधनंदहेदित्येतदेव दृष्टांतेनविवृण्वन्निरावरणस्यात्मनःप्रका
शमानत्वमपिसदृष्टांतमाह ॥ अरुणेनेवेति ॥ यथाऽरुणोदयप्रकाशेनादौनिबिडंतमोह्रियते तद्व
दहंब्रह्मास्मीतिज्ञानेनसम्यगज्ञानलक्षणेतमसिहृतेसति ततोंऽशुमान्सूर्यइवात्मा स्वयमेवाविर्भवे

न्निरावरणतयाप्राप्नुयादित्यर्थः ॥ तदुक्तंभगवता ॥ ज्ञानेनतुतदज्ञानंयेषांनाशितमात्मनः॥तेषामा
दित्यवज्ज्ञानंप्रकाशयतितत्परमिति ॥ ४३ ॥ ननु यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेतिश्रुतिप्रमाणेनात्मनः
सततंप्राप्तत्वात्कथमज्ञाननाशेसतिप्राप्नुयादित्युच्यत इत्याशंक्याविद्ययैवाप्राप्तवत्तन्नाशेप्राप्तवद्भव
तीति सदृष्टांतमाह ॥ आत्मातिविति ॥ तत्त्वज्ञदृष्ट्याऽऽत्मा सततंनिरंतरंयथास्यात्तथाप्राप्तोऽप्यज्ञा
निनस्त्वविद्ययाऽनाद्यज्ञानेनाप्राप्तवद्भासते श्रीगुरुकृपया तत्त्वमस्यादिमहावाक्यजन्यज्ञानेनत
स्याअविद्याया नाशेप्राप्तवद्भाति ॥ यथाकस्यचित्पुरुषस्यस्वकंठेप्राप्तमेवकण्ठाभरणमज्ञानेनाप्राप्त

आत्मा तु सततं प्राप्तोऽप्यप्राप्तवदविद्यया ॥ तन्नाशे प्राप्तवद्भा-
ति स्वकंठाभरणं यथा ॥४४॥ स्थाणौ पुरुषवद्भ्रांत्या कृता ब्रम्ह-
णि जीवता ॥ जीवस्य तात्विके रूपे तस्मिन् दृष्टे निवर्तते ॥ ४५ ॥

वत् तन्नाशेप्राप्तवद्भवति तद्वदात्माऽपीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ननु ॥ यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेतिश्रुत्या ब्र
ह्मणएवनित्यप्राप्तत्वमुक्तं नतुजीवात्मनइत्याशंक्याविद्याकृतभ्रांत्यैवपरमात्मनोजीवत्वं नतुवस्तु
तइतिसदृष्टांतमाह ॥ स्थाणाविति ॥ यथांधकारावृतेस्थाणौभ्रांत्यापुरुषोऽयमितिमिथ्याप्रत्ययंक
रोति तद्वदनाद्यविद्याकृतभ्रांत्याब्रह्मणि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणा जीवता कृता ॥ जीवस्यता
त्विकंरूपंसाक्षादपरोक्षंब्रह्म तस्मिन्दृष्टेतत्त्वमस्यादिमहावाक्येनसाक्षात्कृतेसतिनिवर्तते स्थाणौदृ
ष्टेकल्पितपुरुषइवजीवताऽपिविनश्यतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

ननु विदुषामप्यहंममेत्यादिप्रत्ययेजाग्रतिकथंसानिवर्तते इत्याशंक्याहंममेत्याद्यज्ञानकार्यमपि तत्त्वज्ञानंबाधतइति सदृष्टांतमाह ॥ तत्त्वेति ॥ जीवस्ययत्तत्त्वस्वरूपंसच्चिदानंदात्मकंलक्ष्यं तस्यानुभवादुत्पन्नंयत्तत्त्वमस्यादिमहावाक्याद्ब्रह्मात्मैक्यज्ञानं तदंजसाझटित्येवाहंममेतिचाज्ञानमज्ञानकार्यंबाधते ॥ भानुदर्शनं यथादिग्भ्रमादि ॥ आदिनास्थाण्वादौपुरुषादिभ्रांतिंचबाधते तद्वदित्यर्थः ॥ विदुषामहंममेत्यादिप्रत्ययस्तुबाधितानुवृत्त्येतिभावः ॥ ४६ ॥ इदानींनिवृत्ताज्ञानतत्का

तत्त्वस्वरूपानुभवादुत्पन्नं ज्ञानमंजसा ॥ अहं ममेति चाज्ञानं
बाधते दिग्भ्रमादिवत् ॥४६॥ सम्यग्विज्ञानवान् योगी स्वा-
त्मन्येवाखिलं स्थितं ॥ एकं च सर्वमात्मानं ईक्षते ज्ञानच-
क्षुषा ॥ ४७ ॥ आत्मैवेदं जगत्सर्वमात्मनोऽन्यन्न विद्यते ॥

र्यस्यविदुषोदृष्टिमनुवदति ॥ सम्यगितिद्वाभ्यां ॥ असंदिग्धाविपर्यस्तंज्ञानंविद्यतेयस्य सयोगी तेनैवज्ञानचक्षुषा परिपूर्णाधिष्ठानस्वरूपेस्वात्मन्येवाखिलंदृश्यंकल्पिततयास्थितमीक्षतेपश्यति कल्पितस्याधिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वाभावात् सर्वंदृश्यमेकमद्वितीयमधिष्ठानभूतमात्मानमीक्षते तेनैवज्ञानचक्षुषापश्यतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ननु प्रत्यक्षतयाऽऽत्मभिन्नत्वेनप्रतीयमानंजगत् कथमात्मन्यभेदेन पश्यतीत्याशंक्योपादेयस्योपादानानतिरिक्तत्वाद्बाधसामानाधिकरण्येनतस्याभेददर्शनमितिसदृष्टांतमाह ॥ आत्मैवेति ॥ इदंसर्वंजगदात्मैवात्मोपादेयत्वात् ॥ अतएवात्मनो

ऽन्यत्पृथक्सत्ताकं नकिंचिद्विद्यते ॥ यथाघटशरावादि मृदुपादानकं मृदःस्वकारणाद्भिन्नंन तद्ध
द्विद्वान्सर्वंदृश्यजातमात्मानमात्मस्वरूपमीक्षते ॥ प्रकृतिश्चप्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधादिति तदन
न्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइतिचन्यायात् वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमितिश्रुतेश्च
॥ ४८ ॥ एवंविदुषोवास्तवदृष्टिमुक्त्वाऽथतस्यजीवन्मुक्त्यवस्थांदर्शयति ॥ जीवन्मुक्तइतिचतु
र्भिः ॥ तदात्मतत्त्वंविद्वान्जीवन्मुक्तस्तु पूर्वंतत्त्वज्ञानात्प्रागनाद्यविद्याकल्पिता ये देहेंद्रियमनो
बुद्ध्यादीनामुपाधीनांगुणाधर्मास्तांस्त्यजेत्विवेकेनदूरीकरोति ॥ सच्चिदानंदरूपत्वाद्भ्रमरकीट

मृदो यद्वद्घटादीनि स्वात्मानं सर्वमीक्षते ॥ ४८ ॥ जीवन्मुक्त-
स्तु तद्विद्वान् पूर्वोपाधिगुणांस्त्यजेत् ॥ सच्चिदानंदरूपत्वाद्भ-
वेद्भ्रमरकीटवत ॥४९॥ तीर्त्वा मोहार्णवं हत्वा रागद्वेषादिरा-
क्षसान् ॥ योगी शांतिसमायुक्त आत्मारामो विराजते ॥ ५० ॥

वत्साक्षाद्ब्रह्मैवभवेत्भवति ॥ अत्रायमाशयः ॥ यथाकश्चित्कीटविशेषो भ्रमरकीटविशेषस्यभय
तस्तदाकारांचित्तवृत्तिंकुर्वन् पूर्वशरीरधर्मान्परित्यज्यसएवभवति तथाविद्वांस्तु ब्रह्मैवसन्ब्र
ह्माप्येतीतिश्रुत्या पूर्वमपिसच्चिदानंदरूपंब्रह्मैवातःकथंसआत्मनिब्रह्मतांध्यायन् पूर्वोपाधिगुणां ॥१४॥
स्त्यक्त्वा ब्रह्मनभवेदिति ॥ ४९ ॥ अतएव जीवन्मुक्तस्यश्रीरामचंद्ररूपत्वंरूपकेणवर्णयति ॥
तीर्त्वेति ॥ आत्मन्यारामःस्थितिर्यस्यसयोगी मोहार्णवमज्ञानसमुद्रं ब्रह्मात्मैक्यज्ञानसेतुनातीर्त्वा

रागद्वेषादिलक्षणान् रावणादिराक्षसान् शांतिसीताऽपहर्तृन् शुद्धांतःकरणरूपाद्धनुषोनिःसृतैर्वै
राग्यविचारादिबाणैर्हत्वाविदार्य शांतिलक्षणा या सीतातयायुक्तःसन् प्रारब्धशेषेणस्थितायांश
रीरलक्षणायोध्यायां स्वस्वरूपस्थितिलक्षणेस्वराज्येऽभिषिक्तःसन्विशेषेणराजतेप्रकाशतेइत्यर्थः ॥
॥ ५० ॥ अधुना लक्षणविधयाजीवन्मुक्तस्यस्थितिमाह ॥ बाह्येति ॥ चक्षुरादिबाह्येंद्रियविष
यसंबंधजन्यमतएवानित्यंयत्सुखंतस्मिन्नासक्तिंप्रीतिंहित्वापरित्यज्यात्मनःस्वरूपभूतेनसुखेननि
र्वृतः आनंदितः अतएव स्वस्थः स्वरूपभूतेस्वमहिम्निस्थितः सन्नंतःस्वांतःकरणमध्येएवप्रकाश

बाह्यानित्यसुखासक्तिं हित्वाऽऽत्मसुखनिर्वृतः ॥ घटस्थदीप-
वत्स्वस्थः अंतरेव प्रकाशते ॥ ५१ ॥ उपाधिस्थोऽपि तद्धर्मैर्न
लिप्तो व्योमवन्मुनिः ॥ सर्वत्र मूकवत्तिष्ठेन्नासक्तो वायुवच्चरेत् ॥५२॥

ते चाक्षुषादिवृत्तिद्वाराबाह्यविषयेषुविस्तृतस्यज्ञानलक्षणतेजसस्तन्निरोधेनमध्येएवनिरुद्धत्वात् ॥
अत्रदृष्टांतमाह ॥ घटस्थदीपवदिति ॥ यथाघटेवर्त्तमानो योदीपःस बाह्यनिवृत्तकिरणःसन्नंतरेव
विशेषतयाप्रकाशते तद्वदित्यर्थः ॥ तदुक्तंभगवता ॥ प्रजहातियदाकामान्सर्वान्पार्थमनोगतान् ॥
आत्मन्येवात्मनातुष्टःस्थितप्रज्ञस्तदोच्यतइति ॥ ५१ ॥ किंच उपाधिस्थइति ॥ देहाद्युपाधौ
साक्षित्वेनस्थितोऽपि मुनिर्मननशीलस्तत्त्ववित् व्योमवत्यथाकाशोधूल्यादिनानलिप्यते तद्व
दुपाधिधर्मैर्नलिप्तोभवति ॥ सर्वत्रपृथिव्यामटन्सर्वज्ञोऽपि सन्लोकेषणारहितत्वात् मूकवत्तिष्ठे

त्तिष्ठति ॥ नासक्तःप्रारब्धोपनतेषुविषयेष्वासक्तिरहितःसन्वायुवत् यथावायुःसुगंधितस्थलेआ
सक्तिरहितोगच्छति तद्वच्चरेच्चरतीत्यर्थः ॥५२॥ अथतस्यतावदेवचिरंयावन्नविमोक्ष्येऽथसंपत्स्ये॥
भूयश्चांतेविश्वमायानिवृत्तिरित्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यंतस्यविदेहकैवल्यमाह ॥ उपाधीति ॥ प्रारब्ध
भोगोपशांतौदेहेंद्रियादिरूपोपाधेर्विलयोभवति तद्विलयान्मुनिर्विद्वान्विष्णौव्यापकेपरब्रह्मणि
निर्विशेषंविशेषरहितंयथास्यात्तथाविशेत् ॥ अत्यंतप्रवेशेदृष्टांतत्रयमाह ॥ जलेजलमित्यादि ॥
यथानद्यःस्पंदमानाःसमुद्रेऽस्तंगच्छंतिनामरूपेविहाय ॥ तथाविद्वान्नामरूपाद्विमुक्तःपरात्परंपुरु

उपाधिविलयाद्विष्णौ निर्विशेषं विशेन्मुनिः ॥ जले जलं वि-
यद्व्योम्नि तेजस्तेजसि वा यथा ॥ ५३ ॥ यल्लाभान्नापरो लाभो
यत्सुखान्नापरं सुखं ॥ यज्ज्ञानान्नापरं ज्ञानं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥५४॥

षमुपैतिदिव्यमितिश्रुतेर्यथासमुद्रजलेनदीजलंप्रविशति यथावावियत्घटाद्याकाशोघटाद्युपाधिं
विहायमहाकाशे ॥ दीपादीनांविशेषतेजोमहातेजसिच यथैतानिजलादीनिजलादिष्वत्यन्ताभे
देनप्रविशंति तथाविद्वानपिविदेहकैवल्यावस्थायांनिर्विशेषंविशतीत्यर्थः ॥५३॥ विदेहकैवल्या
वस्थायांविद्वान् यद्ब्रह्मसंपद्यते तदेवेदानींनिरूपयति ॥ यल्लाभादित्यष्टभिः ॥ यस्यब्रह्मणोला ॥१५॥
भात्प्राप्तेरपरोद्वितीयोलाभोनास्ति तस्यपरमपुरुषार्थत्वेनसर्वलाभानांतत्रैवांतर्भावात् ॥ यस्यब्र
ह्मणःस्वरूपभूतसुखादपरंसुखंनविद्यतेतस्यनिरतिशयसुखत्वेनक्षुद्रानंदानांतत्रैवांतर्भावात् ॥ एत

स्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवन्तीतिश्रुतेः यस्यब्रह्मणःसाक्षात्कारलक्षणात् ज्ञानादप
रंज्ञानंनास्ति ॥ ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीतिश्रुत्यापरमपुरुषार्थहेतुत्वेनातिश्रेष्ठत्वात् ॥ तत्तादृशंब्रह्मयेन
रूपेणविदेहकैवल्यावस्थायांविद्वांस्तिष्ठतीत्यवधारयेत् निश्चित्यजानीयादित्यर्थः ॥५४॥ यदृष्ट्वेति
यद्ब्रह्मदृष्ट्वासाक्षात्कृत्यापरंदृश्यंद्रष्टव्यंनास्ति अधिष्ठानभूतस्यतस्यसाक्षात्कृतत्वेकल्पितस्यसर्वस्य
साक्षात्कृतत्वात् ॥ येनाविज्ञातंविज्ञातमितिश्रुतेः ॥ यद्ब्रह्मभूत्वायदैक्यंगत्वापुनर्भवोरूपांतरेणज
न्मनभवति ॥ यद्गत्वाननिवर्ततेतद्धामपरमंममेतिभगवदुक्तेः ॥ यद्ब्रह्मसामान्यतःसर्वोपादान

यद्दृष्ट्वा नापरं दृश्यं यद्भूत्वा नपुनर्भवः ॥ यज्ज्ञात्वा नापरं ज्ञेयं
तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥ ५५ ॥ तिर्यगूर्ध्वमधः पूर्णं सच्चिदानंदम-
द्वयम् ॥ अनन्तं नित्यमेकं यत्तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥ ५६ ॥

त्वेनज्ञात्वाऽपरंज्ञेयंज्ञातव्यंनास्ति कार्यस्यकारणातिरिक्तसत्ताशून्यत्वेनतस्मिन्ज्ञातेतस्यज्ञातत्वा
त् ॥ यथैकेनमृत्पिंडेनसर्वंमृन्मयंविज्ञातंस्याद्वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमितिश्रु
तेः तद्ब्रह्मेत्यवधारयेदित्युक्तार्थःपादः ॥ ५५ ॥ ननु विदेहकैवल्यावस्थायांतत्त्वविदोयद्ब्रह्मभवं
ति तत्किंपरिच्छिन्नं तथासत्यनित्यत्वेनापुरुषार्थत्वात्किंतद्भावापत्त्येत्याशंक्य तस्यपरिपूर्णनित्या
नंदरूपत्वेनपरमपुरुषार्थत्वान्मैवमित्याह ॥ तिर्यगिति ॥ यत्सच्चिदानंदमद्वयंवस्तुतिर्यक् वाम
दक्षिणतः ऊर्ध्वमधश्चपूर्णंतद्ब्रह्मेत्यनेनसंबंधः ॥ तदुक्तंवेदे ब्रह्मैवेदममृतंपुरस्ताद्ब्रह्मपश्चाद्दक्षिणत

श्चोत्तरेणअधश्चोर्ध्वंचप्रसृतंब्रह्मैवेदंविश्वंवरिष्ठंपूर्णमदःपूर्णमिदंपूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्यपूर्णमादायपूर्णमेवावशिष्यतेइति ॥ नचतत्रदेशपरिच्छेदाभावेऽपिवस्तुपरिच्छेदःस्यादितिचेत्तत्राह ॥ अनंतमिति ॥ तत्रकल्पितानांवस्तूनांतदतिरिक्तसत्ताशून्यत्वेनतत्कृतपरिच्छेदाभाववदित्यर्थः ॥ नन्वेवमपिकालपरिच्छेदःस्यादितितत्राह ॥ नित्यमितिकालपरिच्छेदशून्यमित्यर्थः ॥ नित्योनित्यानांचेतनश्चेतनानां यस्यब्रह्मचक्षत्रंचोभेभवत्ओदनःमृत्युर्यस्योपसेचनंकइत्थावेदयत्रसइत्यादिश्रुतेः ॥ तर्हिसजातीयभेदवत्स्यादिति तत्राह ॥ एकमिति ॥ सजातीयभेदशून्यमित्यर्थः ॥

अतद्व्यावृत्तिरूपेण वेदांतैर्लक्ष्यतेऽद्वयम् ॥ अखंडानंदमेकं
यत्तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥ ५७ ॥

एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढःसर्वव्यापीसर्वभूतांतरात्मा ॥ कर्माध्यक्षःसर्वभूताधिवासःसाक्षीचेता केवलोनिर्गुणश्च ॥ एकएवहिभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः॥एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवत् ॥ एकमेवाद्वितीयंब्रह्मनेहनानास्तिकिंचनेत्यादिश्रुतेर्देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यंयत्तद्ब्रह्मेत्यवधारयेदित्यर्थः ॥ अतदिति ॥ अखंडानंदमेकमद्वयंयद्वस्तु अथातआदेशोनेतिनेतीति नेहनानास्तिकिंचन अतएवस्थूलमहस्वमदीर्घमित्यादिवेदांतैरतद्व्यावृत्तिरूपेणपरमार्थवस्त्वतिरिक्तसर्वनिरसनेनलक्ष्यतेनिषेधावधित्वेनबोध्यते तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥ ५७ ॥

ननु ब्रह्मेंद्रादयोऽपिनिरतिशयानंदिनः श्रूयंते तत्कथंविदेहकैवल्यावस्थायांयद्ब्रह्मप्राप्यतेतस्यैवानंदरूपत्वमित्याशंक्य तेषामपिब्रह्मानंदलवेनैवलवानंदित्वमित्याह ॥ अखंडेति ॥ अपरिच्छिन्नानंदोरूपंयस्यतस्यानंदसमुद्रस्यपरमात्मनआनंदलवंसुखलेशंआश्रिताब्रह्मेंद्रादयस्तारतम्येन न्यूनाधिक्येन लवाः लेशपरिमाणाआनंदिनोभवंति ॥ एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः ॥ अतोयस्यब्रह्मानंदस्यलेशमात्रेणब्रह्मेन्द्रादीनामानंदित्वं तत्रैवविदुषोविदे

अखंडानंदरूपस्य तस्यानंदलवाश्रिताः ॥ ब्रह्माद्यास्तारतम्येन
भवंत्यानंदिनो लवाः ॥ ५८ ॥ तद्युक्तमखिलं वस्तु व्यवहार-
स्तदन्वितः ॥ तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म क्षीरे सर्पिरिवाखिले ॥ ५९ ॥
अनणवस्थूलमह्रस्वमदीर्घमजमव्ययम् ॥

हकैवल्यावस्थायांस्थितिरितिभावः ॥ ५८ ॥ नन्वसौब्रह्मानंदःकुत्रतिष्ठति यस्यानंदलेशेनब्रह्मादीनामानंदित्वमितिचेत्तस्यसर्वत्रैवानुगतत्वमिति सदृष्टांतमाह ॥ तद्युक्तमिति ॥ तेनसच्चिदानंदरूपेणाखिलंघटपटादिवस्तुयुक्तमस्तिभातिप्रियरूपेणव्यवह्रीयमाणत्वात् ॥ व्यवहारश्चवचनादानादिव्यवहृतिरपितेनसच्चिदानंदरूपेणान्वितोव्याप्तएवभवति ॥ यस्मादेवंतस्मात्सच्चिदानंदलक्षणंब्रह्मसर्वगतमस्ति यथासर्पिर्घृतमखिलेक्षीरेदुग्धेव्याप्यवर्तते तद्वदित्यर्थः ॥ ५९ ॥ एवं परमात्मनःप्रपंचानुगतत्वेऽपितद्धर्मासंस्पर्शित्वमेवतस्यजानीयादित्याह ॥ अनण्विति ॥ अणु

परिमाणरहितंनचैषोऽणुरात्माचेतसावेदितव्यइतिश्रुत्या तस्याणुपरिमाणत्वेनप्रतिपादनात्कथंतद्र
हितइतिवाच्यं तस्यास्तद्दुर्विज्ञेयत्वेएवतात्पर्यात् ॥ अणुपरिमाणंनास्तिचेत्तर्हिमहतोमहीयानि
तिश्रुत्या महत्परिमाणंसेत्स्यतीतिचेत्तत्राह ॥ अस्थूलमिति ॥ महत्परिमाणशून्यंतस्यमहत्परि
माणत्वेघटादिवदनित्यत्वंस्यात् तथाच कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसंगात् ॥ श्रुतेस्तुसर्वाधिष्ठानत्वे
नसर्वश्रेष्ठत्वेतात्पर्यान्नपरिमाणसाधकत्वं ॥ अह्रस्वंह्रस्वपरिमाणरहितं अदीर्घंदीर्घपरिमाणशू

अरूपगुणवर्णाख्यं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥ ६० ॥ यद्भासा भा-
स्यतेऽर्कादिर्भास्यैर्यन्नावभास्यते ॥ येन सर्वमिदं भाति तद्ब्र-
ह्मेत्यवधारयेत् ॥ ६१ ॥ स्वयमंतर्बहिर्व्याप्य भासयन्नखिलं
जगत् ॥ परः प्रकाशते वह्निः प्रतप्तायसपिंडवत् ॥ ६२ ॥

न्यं ॥ एवंश्रुत्याप्रतिपादितंयदजमव्ययं जन्मविनाशरहितं अरूपगुणवर्णाख्यं नास्तिरूपं गुणा
सत्वादयः वर्णाब्राह्मणादयः आख्यंनामचयस्यतन्मुक्तोपसृप्यंसर्वगतंब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥ ६० ॥
यद्भासेति ॥ यस्यब्रह्मणोभासाऽलौकिकतेजसाऽर्कादिःसूर्यादिर्भास्यतेप्रकाशितोभवति भास्यै
रर्कादिभिस्तुयद्ब्रह्मतत्त्वंनावभास्यते॥नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकंनेमाविद्युतोभांतिकुतोयमग्निः॥
तमेवभांतमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभातीतिश्रुतेः येनसर्वमिदंभूतभौतिकंजगद्भाति त
न्मुक्तोपसृप्यंब्रह्मेतिविजानीयादित्यर्थः ॥ ६१ ॥ तदेवंविदेहकैवल्यावस्थायांयद्रूपेणविदुषः स्थि

तिस्तद्ब्रह्मनिरूपितमथपरमपुरुषार्थहेतुत्वेनपुनस्तत्त्वविदोनिश्चयंदर्शयति ॥ स्वयमितित्रिभिः ॥ परःपरमात्माऽखिलंजगदंतर्बहिर्व्याप्यभासयत्स्वयंप्रकाशते अत्रदृष्टांतमाह ॥ वह्निःप्रतप्तायस पिंडवदिति ॥ यथाप्रतप्तआयसस्यलोहस्यपिंडस्तमंतर्बहिर्व्याप्यवह्निर्भासयन्स्वयंप्रकाशते तद्व त्परमात्माऽपीत्यर्थः ॥ ६२ ॥ जगदिति ॥ असज्जडदुःखरूपतयाकल्पितंयज्जगत्तस्माद्विलक्षणंस च्चिदानंदवस्तुरूपंब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्किंचननास्तिब्रह्मणोऽन्यच्चेद्यदिभाति भातुनाम परंतुमि

जगद्विलक्षणं ब्रह्म ब्रह्मणोऽन्यन्न किंचन ॥ ब्रह्मान्यद्भाति चे-
न्मिथ्या यथा मरुमरीचिका ॥ ६३॥ दृश्यते श्रूयते यत्तद्ब्रह्म-
णोऽन्यन्न किंचन ॥ तत्त्वज्ञानाच्च तद्ब्रह्म सच्चिदानंदमद्वयम्
॥ ६४ ॥ सर्वगंसच्चिदात्मानं ज्ञानचक्षुर्निरीक्षते ॥ अज्ञानचक्षु-
र्नेक्षेत भास्वंतंभानुमन्धवत् ॥ ६५ ॥

थ्या ॥ मरुमरीचिका यथामरीचिजलंविज्ञस्यमिथ्यैवभासते तद्वदित्यर्थः ॥ ६३ ॥ एतदेवस्फुट यति ॥ दृश्यतइति ॥ चक्षुषायद्दृश्यते श्रोत्रेणयच्छ्रूयते मनसायत्स्मर्यते वाचायदभिधीयते त त्त्वज्ञानात्तत्सर्वंसच्चिदानंदमद्वयंब्रह्मैव ब्रह्मणोऽन्यन्नकिंचिदस्तीतिभावः ॥ ६४ ॥ ननु सच्चिदा नंदात्मकंब्रह्मसर्वगतंचेत्तदा तत्सर्वेकुतोनपश्यंतीत्याशंक्य तत्सर्वगतमपितत्त्वज्ञानदृष्टिरेवनि रीक्षतेनत्वज्ञानतिमिरांधदृष्टिरितिसदृष्टांतमाह॥ सर्वगमिति॥ सच्चिदात्मासर्वगतोऽपितमात्मानं

ज्ञानचक्षुर्यस्यसनिरीक्षते॥नचक्षुषागृह्यतेनापिवाचा नान्यैर्देवैस्तपसाकर्मणावा ज्ञानप्रसादेनवि
शुद्धसत्वस्ततस्तुतंपश्यतिनिष्कलंध्यायमानः दृश्यतेत्वग्र्ययाबुद्ध्यासूक्ष्मयासूक्ष्मदर्शिभिरित्या
दिश्रुतेः॥ अज्ञानेनानाद्यविद्ययाऽऽवृत्तंचक्षुर्दृष्टिर्यस्यसस्वप्रकाशमप्यात्मानंनेक्षेत भास्वंतंप्रकाश
मानमपि भानुंसूर्यमंधो यथानपश्यतितद्वदित्यर्थः॥ तदुक्तंभगवता अज्ञानेनावृतंज्ञानंतेनमुह्यं
तिजंतवइति॥ ६५॥ ननु ज्ञानचक्षुषापुरुषेणविवेकबलाद्देहेंद्रियादिष्वध्यासलक्षणमलापकरणे
कृतेऽपिपूर्वाभ्यस्तभववासनावशात्कदाचित्पुनरप्यहंममाभिमानलक्षणमलस्फुरणात्कथमात्मनः

श्रवणादिभिरुद्दीप्तज्ञानाग्निपरितापितः॥ जीवः सर्वमला-
न्मुक्तः स्वर्णवत् द्योतते स्वयम् ॥६६॥ हृदाकाशोदितो ह्यात्मा
बोधभानुस्तमोपहृत् ॥ सर्वव्यापी सर्वधारी भाति सर्वं प्रकाशते ६७

स्वस्वरूपावस्थितिलक्षणाशुद्धिःस्यादितिचेत्तत्राह ॥ श्रवणादिभिरिति ॥ श्रवणमनननिदि
ध्यासनैरुद्दीप्तउत्कृष्टंप्रकाशितोयोज्ञानाग्निस्तेनपरितापितोजीवः सर्वमलात्संसारमूलभूताज्ञानत
त्कार्यलक्षणात्मुक्तोरहितःसन्स्वर्णवत्स्वयंद्योततेस्वस्वरूपेणसच्चिदानंदलक्षणेनप्रकाशते ॥ य
थापुनरहंममादीनांस्फुरणंनभवेदित्यर्थः॥ ६६ ॥ नन्वेवंशोधितआत्माकिंभूतःकुत्रचोदितः सन्
कंचप्रकाशतइतिचेत्तत्राह॥ हृदाकाशेति॥ एवंशोधितोजीवआत्मापरमात्माएकलक्षणलक्षित
त्वात्सएवबोधभानुःज्ञानसूर्यो हृदाकाशेउदितआविर्भूतःसन्सर्वंभातिप्रकाशयति स्वयंचप्रका

शते ॥ तर्हिहृदाकाशोदितत्वेतस्यपरिच्छिन्नत्वंस्यादितिचेत्तत्राह ॥ सर्वव्यापीति ॥ सर्वस्मिन् व्याप्नोतितच्छीलइत्यर्थः ॥ यतःसर्वधारीसर्वस्याज्ञानतत्कार्यस्याधिष्ठानभूतइत्यर्थः ॥ ६७ ॥ अथसर्वेषांस्वात्मतत्वंतीर्थरूपेणवर्णयन्सेवनतःफलतश्चसर्वतीर्थशिरोमणित्वेनतस्यावश्यसेवनीयत्वंदर्शयति ॥ यद्वा ननु स्वाभाविकदुरितपरिहारार्थंतत्त्वविदोऽपिप्रयागादितीर्थयात्रोद्यमस्यकर्तव्यत्वात्कथंसर्वमलविनिर्मुक्तःस्वर्णवद्द्योततइत्याशंक्य स्वात्मतीर्थेस्नातस्यनकिंचित्कर्तव्यमित्याह ॥ दिग्देशेति ॥ योविनिष्क्रियःपरमहंसःस्वात्मतीर्थंभजतेचित्तैकाग्र्येणसेवतेससर्ववित्स

दिग्देशकालाद्यनपेक्षसर्वगं शीतादिहृन्नित्यसुखं निरंजनं ॥
यः स्वात्मतीर्थं भजते विनिष्क्रियः स सर्ववित्सर्वगतोऽमृतो
भवेत् ॥ ६८ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशं-
करभगवताकृतमात्मबोधाख्यं प्रकरणम् समाप्तम् ॥ ॥ ॥

र्वज्ञःसर्वगतश्चपरमात्मासन्नमृतोमुक्तोभवेत् ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतीतिश्रुतेः ॥ कीदृशंस्वात्मतीर्थंदिग्देशकालाद्यनपेक्षसर्वगंदिक्चदेशश्चकालश्चतान्नापेक्षते यतःसर्वगंइतरत्प्रयागादितीर्थंतुदिगादिसापेक्षत्वात्परिच्छिन्नं पुनःकीदृशंशीतादिहृत्शीतोष्णादिद्वंद्वदुःखानिहरतीतितथा यतोनित्यसुखंसर्वदासुखरूपंप्रयागादितीर्थंतुद्वंद्वदुःखप्रदं पुनःकीदृशंनिरंजनंमायातत्कार्यमलशून्यंइतरत्तुसमलमपिभवत्यतःस्वात्मतीर्थंमुमुक्षुणाऽवश्यंसेवनीयमित्यर्थः ॥ तदुक्तंमहाभारते आत्मानदी

संयमतोयपूर्णा सत्यावहा शीलतटा दयोर्मिः ॥ तत्राभिषेकंकुरुपांडुपुत्र नवारिणाशुद्धयतिचां
तरात्मेति ॥ भागवतेचतत्रकृतस्नानानांमहत्वमुक्तं साधूनांदर्शनंपुण्यंतीर्थीभूताहिसाधवः॥तीर्थी
कुर्वंतितीर्थानिस्वांतस्थेनगदाभृता ॥ १ ॥ नह्यम्मयानितीर्थानिनदेवामृच्छिलामयाः ॥ तेपुनं
त्युरुकालेनदर्शनादेवसाधवइति ॥ अत्रसाधवःस्वात्मतीर्थेकृतस्नानाइत्यर्थः ॥ अभियुक्तैरप्युक्तं
स्नातंतेनसमस्ततीर्थसलिलेदत्ताचसर्वावनिर्यज्ञानांचकृतंसहस्रमखिलादेवाश्चसंपूजिताः ॥ सं
साराच्चसमुद्धृताःस्वपितरस्त्रैलोक्यपूज्योऽप्यसौ यस्यब्रह्मविचारणेक्षणमपिस्थैर्यंमनःप्राप्नुयात् ॥
॥ १ ॥ कुलंपवित्रंजननीकृतार्था वसुंधरापुण्यवतीचतेन ॥ अपारसच्चित्सुखसागरेऽस्मिन्लीनं
परेब्रह्मणियस्यचेतइति ॥ ६८ ॥ ॥ ममभवेद्गुरुणांपदकंजयोरिहपरत्रगतिप्रदयोर्नतिः ॥ व
सतियत्रविमुक्तिरहर्निशंतदुपमांकथयामिकथंगिरा ॥१॥ गुरुगंगामहंवन्दे्प्लुतोयज्ज्ञानधारया ॥
तापत्रयमयाकृत्यशान्तिशैत्यमुपाश्रये ॥२॥ आत्मबोधस्यटीकेयमात्मबोधविशुद्धये ॥ ब्रह्मानंदे
नकृतांतां वीक्ष्यतुष्यन्तुसज्जनाः ॥ ३ ॥ श्रीनानकनिराकारं शंकरेशंकराकृतिं ॥ श्रीमन्मौक्ति
करामंचनमामिसज्जनांस्तथा ॥ ४ ॥ वेणीमाधवदेवस्यप्रसादाच्छ्रीप्रयागके ॥ दीपिकेयंमया
कारितुष्यतांमाधवोऽनया ॥ ५ ॥ ॥ इतिश्रीमन्मौक्तिकरामोदासीनशिष्यब्रह्मानंदविर
चिताऽऽत्मबोधस्यदीपिकाख्याटीकासमाप्ता ॥ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ नाहं... ...तरंगंनाहंकारःप्राणवर्गोनबुद्धिः ॥ दारापत्यक्षेत्रवित्तादिदूरःसाक्षीनित्यःप्रत्यगात्माशिवोऽहम् ॥ १ ॥ रज्ज्वज्ञानाद्भातिरज्जुर्यथाऽहिःस्वात्माज्ञानादात्मनोजीवभावः ॥ आप्तोक्त्याहिभ्रांतिनाशेसरज्जुर्जीवोनाहंदेशिकोक्त्याशिवोऽहम् ॥ २ ॥ आभातीदंविश्वमात्मन्यसत्यंसत्यज्ञानानंदरूपेविमोहात् ॥ निद्रामोहात्स्वप्नवत्तन्नसत्यंशुद्धःपूर्णोनित्यएकःशिवोऽहम् ॥ ३ ॥ मत्तोनान्यत्किंचिदत्रास्तिविश्वंसत्यंबाह्यंवस्तुमायोपक्लृप्तम् ॥ आदर्शांतर्भासमानस्यतुल्यंमय्यद्वैतेभातितस्माच्छिवोऽहम् ॥ ४ ॥ नाहंजातोनप्रवृद्धोननष्टोदेहस्योक्ताःप्राकृताःसर्वधर्माः ॥ कर्तृत्वादिश्चिन्मयस्यास्तिनाहंकारस्यैवह्यात्मनोमेशिवोऽहम् ॥ ५ ॥ नाहंजातोजन्ममृत्यूकुतोमेनाहंप्राणःक्षुत्पिपासेकुतोमे ॥ नाहंचित्तंशोकमोहौकुतोमेनाहंकर्ताबंधमोक्षौकुतोमे ॥ ६ ॥ इतिश्रीमच्छंकराचार्यविरचितं आत्मपंचकस्तोत्रंसंपूर्णम् ॥ ॥ ७ ॥

॥ अथनिर्वाणषट्कप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ मनोबुद्ध्यहंकारचित्तानिनाहंनचश्रोत्रजिह्वेनचघ्राणनेत्रे ॥ नचव्योमभूमिर्नतेजोनवायुश्चिदानंदरूपःशिवोऽहंशिवोऽहम् ॥ १ ॥ नचप्राणसंज्ञोनवैपंचवायुर्नवासप्तधातुर्नवापंचकोशः ॥ नवाक्पाणिपादोनचोपस्थपायुश्चिदानंदरूपः शिवो० ॥ २ ॥ नमेद्वेषरागौनमेलोभमोहौमदोनैवमेनैवमात्सर्यभावः ॥ नधर्मोनचार्थोनकामोनमोक्षश्चिदानंद० ॥ ३ ॥ नपुण्यंनपापंनसौख्यंनदुःखंनमंत्रोनतीर्थंनवेदानयज्ञाः ॥ अहंभोजनंनैवभोज्यंनभोक्ताचिदानंद० ॥ ४ ॥ नमृत्युर्नशंकानमेजातिभेदःपितानैवमेनैवमाताचजन्म ॥ नबंधुर्नमित्रंगुरुर्नैवशिष्यश्चिदानंद० ॥ ५ ॥ अहंनिर्विकल्पीनिराकाररूपीविभुत्वाच्चसर्वत्रसर्वेंद्रियाणाम् ॥ नचासंगतंनैवमुक्तिर्नमेयश्चिदानंद० ॥ ६ ॥ ॥ इतिश्रीमच्छंकराचार्यविरचितंनिर्वाणषट्कंसंपूर्णम् ॥

इदं पुस्तकं ‘ नारायणजी एबजी तथा कानजी भीमजी ’ इत्येताभ्यां मिलित्वा श्रीमद्गुरुपतिपदपरिभासित-शिष्यस्वामिश्रीसंगतीदासाज्ञया मुम्बापुर्यां जगदीश्वराख्ये मुद्रणालये मुद्रापितम् । संवदब्दाः १९५१ । शकाब्दाः १८१७ ।

इति सटीकात्मबोधः समाप्तः

